

„...egyházat építék itt!”

VÁCI TÉKA I.

„...egyházat építék itt!”

VÁCI TÉKA I.

Sorozatszerkesztő

MÁNDLI GYULA

„...EGYHÁZAT ÉPÍTEK ITT!”

MILLENNIUMI TÖRTÉNETI KONFERENCIA
2000. FEBRUÁR 25.

VÁC ✦ 2001

A kötet kiadását támogatta

a *Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,*
a *Pest Megyei Önkormányzat*
és *Vác Város Önkormányzata*

Szerkesztette

HORVÁTH M. FERENC
MÁNDLI GYULA
ZOMBORKA MÁRTA

Kiadja: a Katona Lajos Városi Könyvtár, Vác
Felelős kiadó: Mándli Gyula igazgató

ISBN 963 00 8965 3
ISSN 1587-8139

ELŐSZÓ

élő lehetőséget ad a Katona Lajos Városi Könyvtár új könyvsorozatának, a *Váci Téka* első kötetének megjelentetésére a millenniumi évforduló előtt tisztelgő rendezvényen elhangzott előadások közkinccsé tétele.

Többszörös jelkép lehet ennek az új sorozatnak megindítása. Egyrészt folytatjuk azt a helytörténeti kutatómunkát segítő kiadói tevékenységet, amelynek első gyümölcse a 2000-ben kiadott Katona Lajos életrajz és bibliográfia, ami a könyvtár névadójának állít emléket (*Váci Életrajzi Bibliográfia 1.*). Másrészt jelképezi azt a példás együttműködést, amelyet a Vác városában működő három közgyűjtemény: a Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya, a Tragor Ignác Múzeum és a Katona Lajos Városi Könyvtár közösen végez évek óta.

A közgyűjteményekben folyó helyismereti tevékenység, a szakmai együttgondolkodás, a tudományos vita és ezek széleskörű megismertetésének igénye hozta létre a történeti tanácskozásokat. Először 1999-ben a „Népek, hősök, emberek” konferencián az 1848/1849-es forradalom és szabadságharcra emlékeztünk. A mostani, második kötetben a régészeti–történeti kutatások új eredményeit, a történelem soha le nem zárható vitatott kérdéseit és az utóbbi két–három évtizedben feltárt ismeretek igényes, új szemszögből megközelített szintézisét olvashatjuk.

A *Váci Téka* könyvsorozatban történeti, helytörténeti munkákat kívánunk megjelentetni, többek között a könyvtárunk történetét. Reméljük, olvasóink érdeklődve fogadják könyveinket.

Úgy gondoljuk, hogy a mai nap nem egyszerű hétköznapi napnak számít a város életében. Egyrészt ez a millenniumi esztendő váci ünneppsorozata első rendezvényeinek egyike, másrészt holnap van annak a királynak, I. Gézának a neve napja, aki az első váci székesegyház építését megkezdte vagy befejezte, s a krónika szerint, a kor szokásának megfelelően, ide is temették el. Éppen valahol itt, ahol a ferences barátok később, a 18. században az egykori vár köveiből megépítették kolostorukat.

A mai konferenciát a rendezők részben megemlékezésnek, az ünnepnek és részben a tudománynak szentelik.

„Amidőn itt álltunk és tanácskoztunk, íme, az Úr angyala leszállott az égből, kezében aranykoronát hozott, és azt a fedre illesztette; nyilvánvaló ebből, hogy minékünk adatik a győzelem, Salamon pedig legyőzve, számkivetve futamodik ki az országból, a királyságot és a koronát pedig neked adja az Úr.” Mondotta erre Géza: „Ha az Úristen velünk lesz és megoltalmazza ellenségeinkkel szemben, és ez a látomásod teljesül, egyházat építek itt ezen a helyen az ő szentséges szüz anyjának, Máriának.”

Ha a város történelme nem is ezzel a csodás esettel kezdődik, ahogyan a Képes Krónika ezt leírja, mégis sejtetni engedi, hogy ahol e csodás események történtek, ott már létezett egy település, amit egy oklevél Vacenburnnak, vagyis Vác várának nevez. Géza és László hercegek látomása, illetve az ekkor tett felajánlás több évszázada, immár közel ezer esztendeje meghatározza a város történelmét. Ezért is választottuk ezt az idézetet a mai konferencia címéül.

Ebből az ezer esztendőből most csak az első öt évszázadba megyünk vissza.

BEKÖSZÖNTŐ

gazából nem azzal készültem, hogy a millenniumi váci programokról tájékoztassam önöket, hanem, ha megengedik, akkor a kongresszus, illetve a konferencia jegyében szeretném Önöket köszönteni Vác város képviselő-testülete, önkormányzata és a millenniumi munkacsoportja nevében.

Engedjék meg, hogy egy idézettel kezdjem mondandómat. „A sokféle ok közül, mely Vác fejlődését megalapozta és nevét messze földön híressé tette, még a legkisebbet sem akarjuk említés nélkül hagyni. Csokorba kötjük valamennyit, mint a virágot. Különbözik egyik a másikatól, de mindenik ugyanannak a csokornak az alkotórésze. Fogunk közöttük olyat találni, amelyik átható illatával bódít és olyat, amelyik színének élénkségével pompázik; lesz közöttük olyan, amelyik már színét vesztette, de lesz olyan is, melynek a levele örökké zöld marad; akad tán olyan, amelyik csak művirág. Mindegyiknek más a szépsége, más a színe, illata, alakja, de együttvéve adja a csokrot, mint levelek a lombot, a lombok a fát, a fák meg az erdőt.

Miként azonban, ha az egyes virágok minőségét vizsgáljuk és kiválasztjuk azokat, melyekben gyógyító írt találunk és amelyekben gyilkoló mérég rejlik, azonképp vizsgálódásunk tárgyává kell tennünk a különböző okokat, melyek a város fejlődésére befolyással voltak, hogy lássuk, mi adta meg jelentőségét, fontosságát a múltban. De ezzel nem szabad megelégednünk, hanem kutatnunk kell azokat az okokat is, amelyek miatt elveszítette régi hírességét, amelyek miatt a falu színvonalára süllyedt. Rá kell mutatnunk a hibákra, és ha ezek emberi gyarlóságból folyók, kíméletlenül meg kell bé-

lyegeznünk; irányt kell jelölnünk a jövőre és a múltak mulasztásaiért is kárpótlást szereznünk, amennyiben ez még lehetséges, mindennek felett pedig dolgoznunk kell. Csak odaadó, céltudatos munkától várhatunk sikert...” Eddig az idézet. Bizonyára felismerték ez az idézetet, mely nem a legutóbbi testületi ülésen hangzott el, bár kétségtelenül vannak napi aktualitásai is, hanem Tragor Ignác Váci érdekességek című munkájából való. Azt hiszem, hogy ebben a pár gondolatban benne rejlik mindaz, amiről itt és most a millenniumi év alkalmával egyáltalán Vác városáról beszélnünk kell. Benne rejlik a történelmi múlt ismerete, benne rejlik a város iránt érzett mély felelősség, szeretet, amely a jövőbe mutató jobbító szándékával jelöli ki az utat. Akkor a jövőbe, s ez a jövő a mai jelen. Benne van továbbá az az elszántság és tenni akarás, a változás iránti elkötelezettség, amely nélkül ez a város most nem lenne az, ami, s akkor nem vívhatta volna ki magának mai rangját. Elgondolkoztam azon, hogy tulajdonképpen mi váciak, milyen szerencsések is vagyunk, hogy Vác városa lassan 1000 éves történelmi múltjában mindig voltak olyan kiemelkedő történelmi személyiségek, akik hasonlóképpen gondolkodtak, mint Tragor Ignác. Hogy csak néhányat kiragadjak a nagy nevek közül: Szent István király, aki a püspökséget alapította, Géza király városalapító, de említhetnénk Althann Frigyes, Eszterházy Károlyt és sorolhatnám még azokat, akik a város és az egyházmegye építésén fáradoztak. Most nekünk ugyanezekkel az emóciókkal kell a várost a kezünkbe venni és építeni, s közben éreznünk kell azt, hogy amit itt elődeink véres verejtékkel kétkezi munkával felépítettek, azt nekünk kell a jövő generációja számára megőrizni, ha lehet továbbfejleszteni ugyanolyan hittel elszántsággal szeretettel, mint ahogyan ezt ők tették akkor. Ezért tartom rendkívül fontosnak ezt a konferenciát. A város történetének és tradíciójának minél szélesebb körű ismeretét, mert hiszem azt, hogy ezek a kötődések a város történelmi múltjának ismerete által újabb szálakkal fog most erősödni. A szűkebb haza egy darabjával való

azonosulás a múlt ismerete által kialakuló felelősségtudat és elkötelezettség végső összegzésként egy egész város közös céljaival való azonosuláshoz vezet. Nem is kívánhatnék most ennél többet, azt azonban szeretném, ha nemcsak a millennium évében ápolnánk együtt közösen városunkat s megmaradt kulturális örökségeinket, hanem azt követően is, hiszen már a múlt században élt magyar tudós, Ipolyi Arnold is megjegyezte: „azon nemzet, mely emlékeit veszni hagyja, az a saját síremlékét készíti”. Egészen biztos vagyok abban, hogy minket ez a veszély nem fenyeget, ezért is szerveződött ez a történelmi konferencia, melyhez ez úton kívánok valamennyiüknek hasznos tanácskozást. További munkájukhoz pedig sok sikert és jó egészséget.

A VÁCI VÁR TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN A RÉGÉSZETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

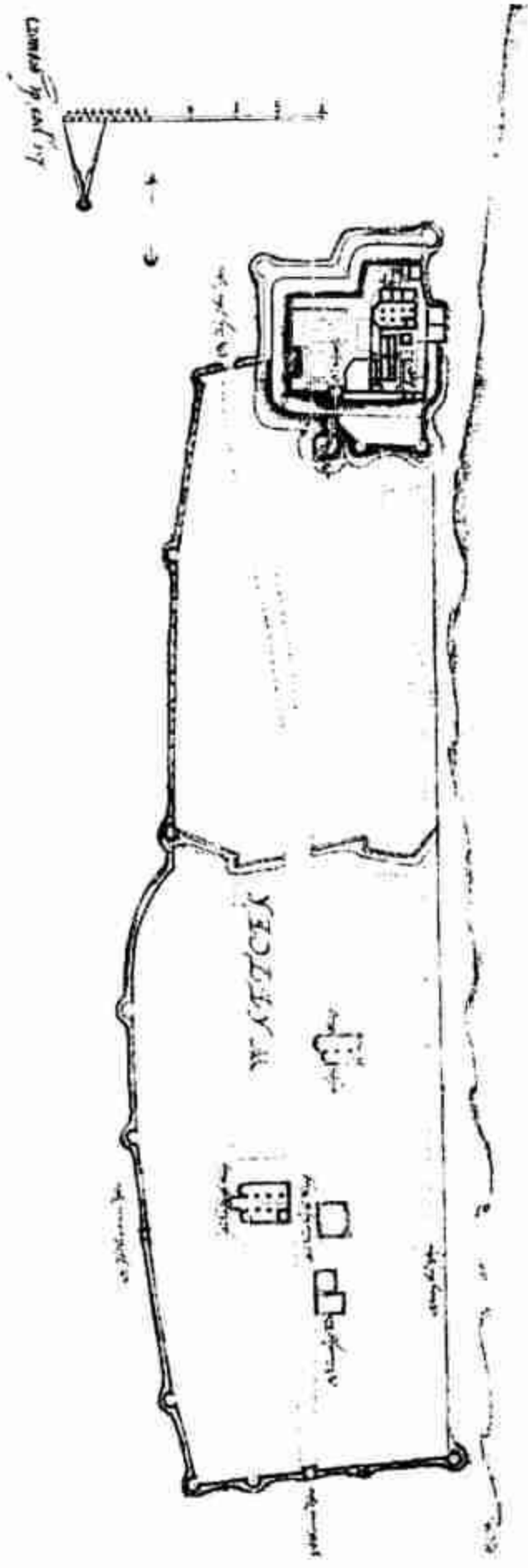

váci vár több évtized óta folyó kutatásairól szeretnék beszámolni. 1962-ben kezdődtek régész elődeink munkálatai. 1962-ben és 1964-ben Kőszegi Frigyes és Stefaits István az ásatást, illetve helyesebben a leletmentést a Géza király téri szakközépiskola építkezése kapcsán eléggé zaklatottan, az építkezés üteméhez igazodva voltak kénytelenek végezni. A feltárásokat nyugodtabban és sokkal kedvezőbb feltételekkel tudtuk folytatni 1978 és 1990 között és később 1998–1999-ben. Jelenleg itt vagyunk a vár területén. A ferences rendház épülete, amely a levéltárnak ad otthont, részben ráépült a középkori falmaradványokra. A püspöki palota minden bizonytalansággal itt volt, a kolostor valószínűleg ráépült a püspöki székesegyház falainak egy részére is. A terület egy a Duna fölé emelkedő 7–8 méter magas terasz egy-egy, mind a déli és az északi oldalon, a mai utcák vonalában még látható mélyedéssel körülvéve, amelyek feltételezhetően az egykori, a várat körülvevő vizesárok nyomát jelzik.

Először a vár, a püspöki székhely középkori történetét beszélném el, s ha még van idő, akkor a vár törökkori sorsára is kitekintnék. A vár az István király korában szervezni kezdett és Géza király által befejezett mű, a váci egyházmegyének a központja. 1074-ben az *Annales Yburgenses* (Yburgi Évkönyv) említi először a Géza, László hercegek és a Salamon közti háború kapcsán, „*Wazenburg*”-ként. 1075-ben a garamszentbenedeki apátság alapítólevele említi a püspökséget, mint Alpár falu (ma Bács-Kiskun megye) részbirtokosát. Ismerjük a Képes Krónika elbeszélését, a csodás látomást: a szarvai kö-

zött égő gyertyákkal megjelenő szarvas jelöli meg az építendő Boldogságos Szűz székesegyháza helyét. A régészet számára is fontos Rogerius nagyváradi kanonok Siralmas Énekének Vácra vonatkozó írása. Azt írja, hogy 1241. Virágvasárnapján a tatár betöréssel elpusztul a székesegyház és az egyház várszerűen megerősített palotái. E korszakra keltezhető erődítményrészleteket azonban az ásatások eddig nem hoztak napvilágra. A legkorábbi, középkori, keltezhető falrészletek a 14–15–16. századból valók, a többi építmény törökkori.

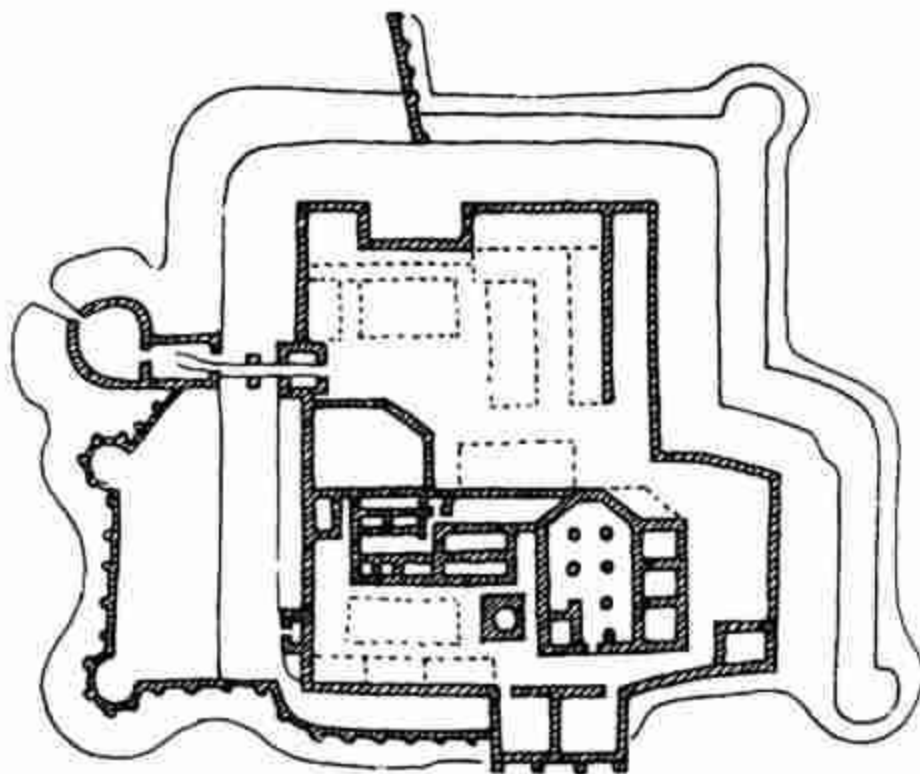
A 16. század legelején, valószínűleg már a közelgő török veszély hírére épült meg a belső várat körülövező köfal, amely legnagyobb részben, szinte teljes hosszában a Duna-parti oldalon maradt fenn, illetve volt feltárható, dokumentálható. További részeit a délkeleti, valamint az északkeleti saroknál figyelhettük meg. Vannak korábbi erődítmény részleteink is a kolostor délkeleti sarka előtt: egy 3 méter vastag falú, kb. 9 méter átmérőjű ún. félkör alakú torony, azonban itt korábbi periódusok falmaradványai és ezeknek összeépítése egy kisebbfajta épülettel bizonytalanra és ma már tisztázhatatlanná teszi e 14–15. századi építmények szerkezetét. A félkör alakú torony párját Sall Elek ferences szerzetes, tanár beszámolója és rajzai szerint a szerzetesek a 30-as években megtalálták a templom északi oldalán. A már említett, később épült, Dunára néző várfalszakasz mintegy 100 méter hosszú, 38–38–32 méter szakaszai vannak, és pillérekkel támasztották meg őket. A méretek hármasság tagolása azt jelenti, hogy középen egy ágyúterasz építménye ugrik előre. Az ágyúterasz északi oldalán a domblerődjöt két földlépcső formájában erősítették meg, facölöpökkel megtámasztva. A déli oldalon csak egy földlépcső van, kettős cölöpsorral megerősítve. A nyugati, Dunára néző várfalat a török időkben több helyen megvastagították, a pillérek közeit is beépítették. Általában a vár és belsejének egész építéstörténetére jellemző a sokszoros rombolás, át- és újra fölépítés. Ezek a törökkor két évszázadában történtek. A ferencesek 1719 utáni berendezkedése a teljesen lerombolt vár terüle-

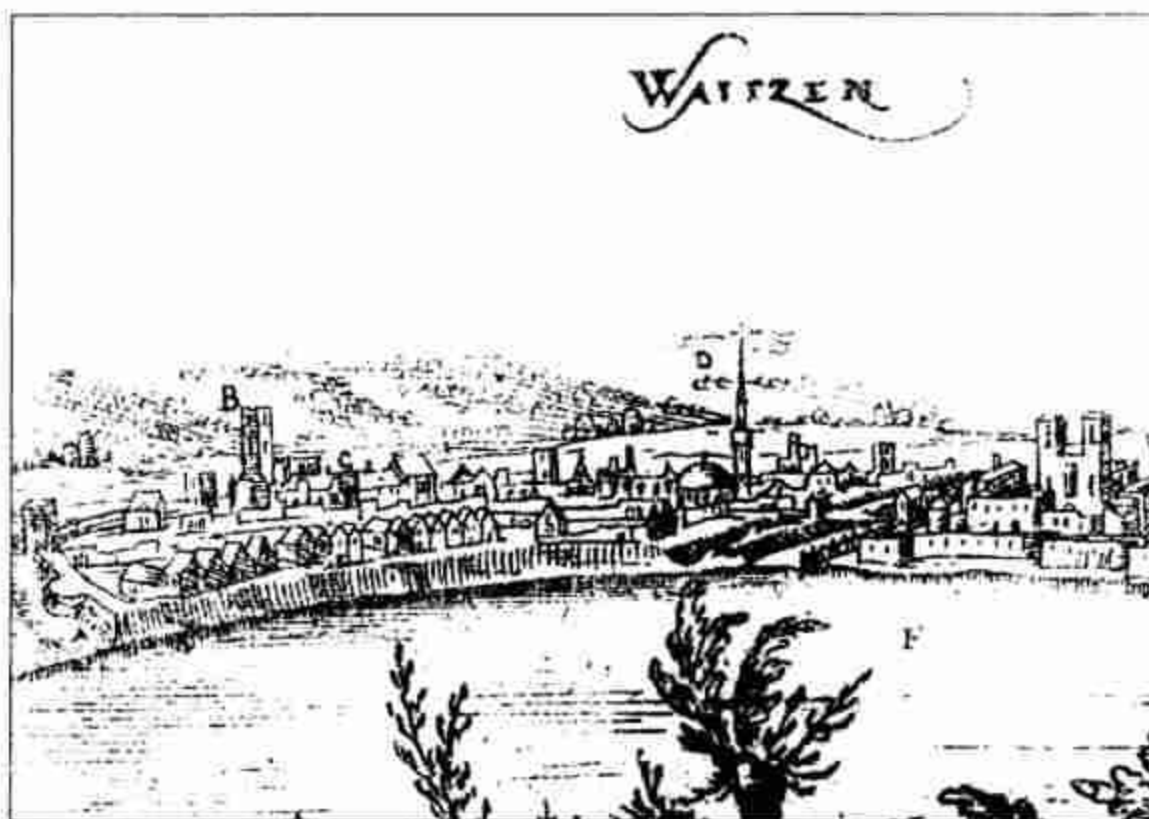
DUXYBIM. FLÛFFIENC.

I. Az 1680-as térkép

Erődjének váza. Működés. 1680. évi. (A vázlat a legújabb állapotot mutatja.)

2. A váci vár az 1680-as térképen (részlet)

3. Vác látképe Wilhelm Dilich rézkarcán (1600)

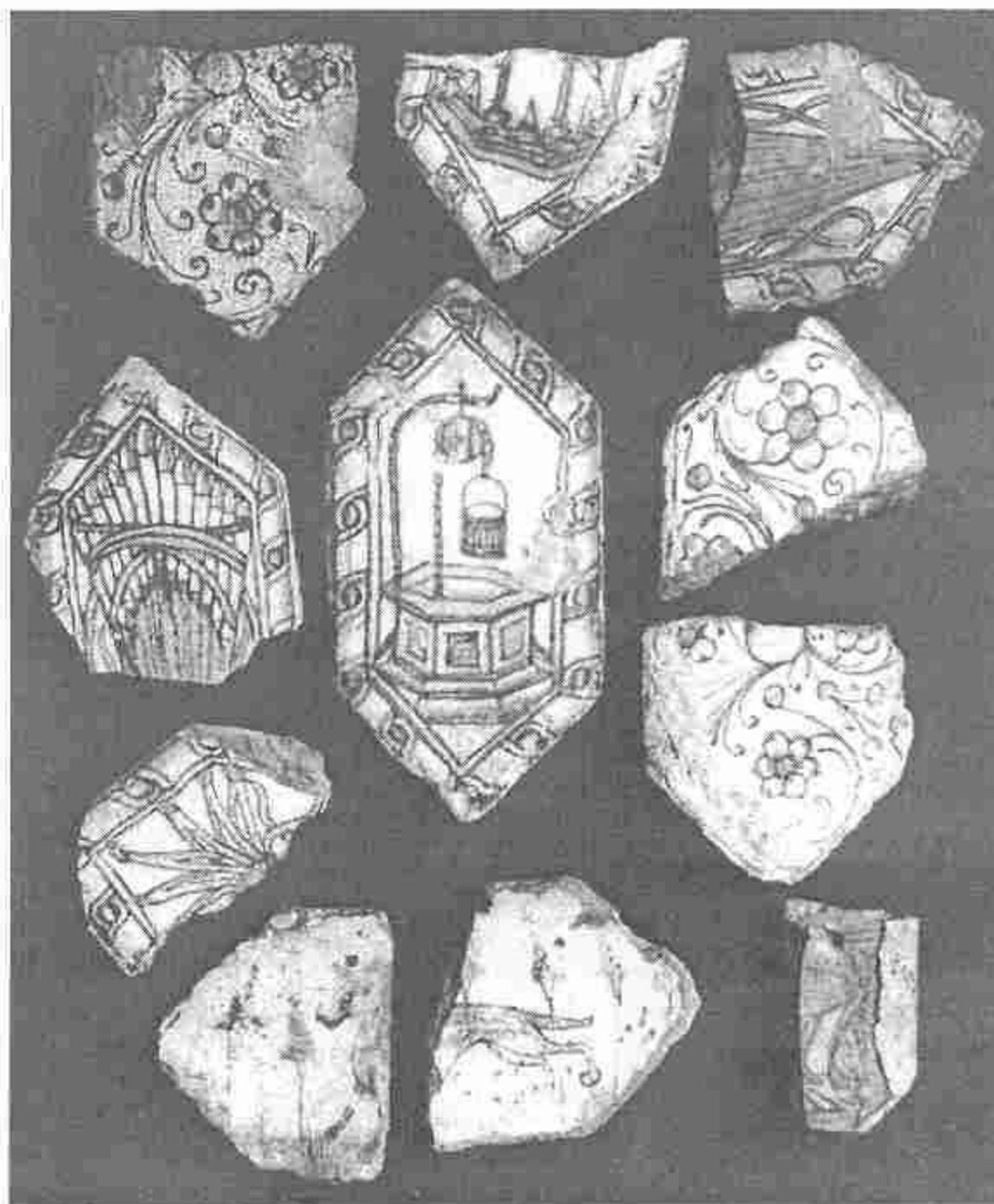
tén, építkezéseik, s főleg a korábbi falmaradványok köveinek kitermelése is sokat változtatott az eredeti állapotokon. A Géza király tér 5. sz. ház építése előtt az alapárkokban olyan falrészleteket találtunk, amelyek az ún. elővárhoz, a barbákánhoz tartozhattak. A középkori váraknál egy elővédmű és vizes árkon való híd vezetett általában a várnak a fő részéhez. A barbákánhoz tartozó vizesárok részletét is dokumentálni tudtuk.

Az 1680-ra keltezett hadmérnöki felmérést, illetve térképet Tragor Ignác fedezte föl a Bécsi Hadi Levéltárban és ő közölte először. Az egész várost ábrázolja. (1–2. kép) Többféle tanulsággal szolgál számunkra. A vár Dunára néző falának vonulata az előreugró résszel, a pillérekkel teljes mértékben meg egyezik ásatási eredményeinkkel. A vár belsejében a térkép a székesegyház a következőképpen mutatja be: a 14–15. század fordulójára keltezhető szentélykörüljárós csarnoktemplom a szentély a sokszög három oldalával záródik. Vastag, kerek oszlopokat, három hajót, három oldalkápolnát és egy tornyot látunk. A történeti adatok 4 kápolnát említenek: Keresztelő Szent János, Szent Miklós, Szent István és a Boldogságos Szűz tiszteletére szenteltek. A főoltáron kívül 13 mellékoltárra volt a templomnak. A tőle északra látható épületmaradványok a püspöki palota romjai lehetnek, a ma álló kolostor-épület északi szárnya és a ferences templom alatt volnának találhatóak. A palota falmaradványait tárta föl Kozák Károly és Kövári Klára 1980-ban, amikor az átépítési munkálatok folytak a levéltár udvarán.

Más forráscsoportoz tartoznak a várat és a várost ábrázoló 17. századi metszetek. A legkorábit valószínűleg a helyszínen Wilhelm Dilich készítette 1600-ban. (3. kép) Sok hasonló ábrázolás készült a század folyamán, legtöbbjük alkotója nem járt Vácot, csak másolt, vagy képzeletből dolgozott. E műveket szintén Tragor Ignác gyűjtötte össze és adta közre. Az a szépségük és értékük, hogy a középkori Vácot mutatják be, ha idealizáltak is.

1998-ban a templom körüli temető néhány sírját tártuk fel, ezek koporsós és melléklet nélküli temetkezések voltak. A század elejei híradásokból az tűnik ki, hogy nagyon sok előkelő főpapi, papi személynek a sírját akkor már feltárták, részben megsemmisítették, a bennük előkerült ékszerekről, kegytárgyakról, keresztekről írnak. E tárgyak nem maradtak meg.

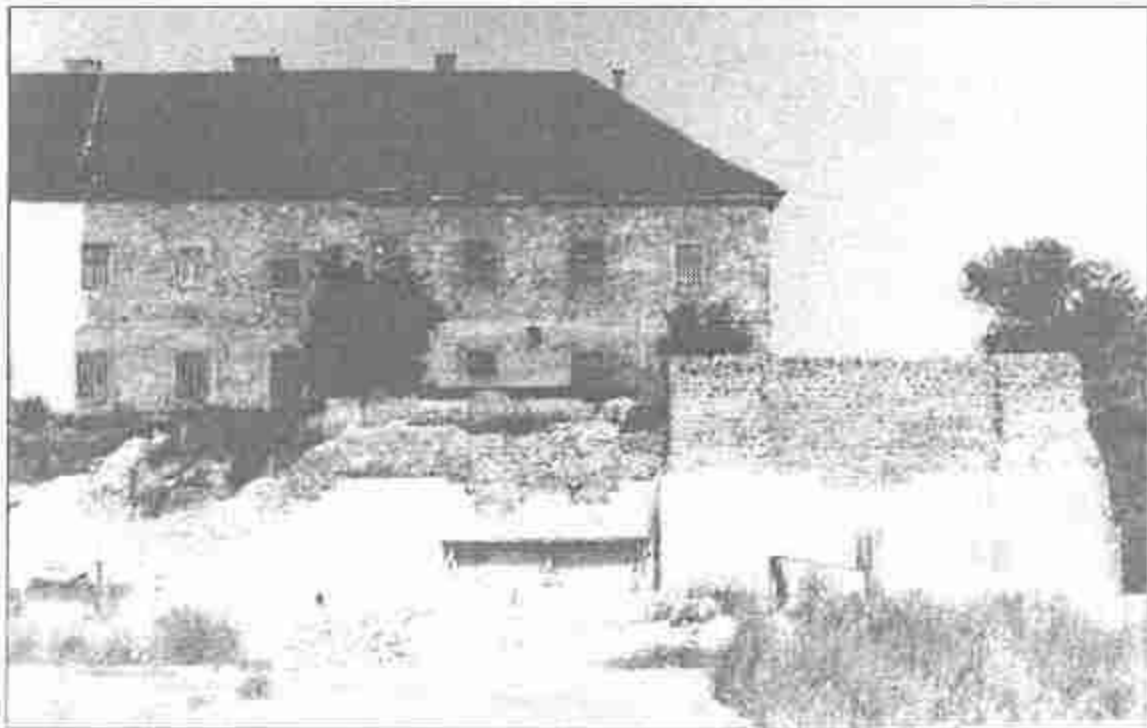
Az első templom a 11. században épült. A sok átépítési periódusra utalnak a különböző korokra keltezhető kőfaragványok. A legkorábbiak közé tartoznak egy szalagfonatos ornamentikájú keresztelőmedencének a töredékei egy felirattördékes darabbal együtt. Következőnek a korai templom egy bimbós, leveles díszű oszlopfőjét említem. A levéltár egyik pincéjének falából egy románkori emberfej ábrázolású konzolt bontottunk ki. A 15. századi templom gótikus festett bordatördékei egy a kolostor déli oldalán talált későbbi fal építőanyagát szolgáltatták. 1999-ben került elő egy valószínűleg szintén törökkori falba beépített középkori építőkövön egy középkori falfestmény részlet. Meg kell emlékeznünk Báthory Miklós reneszánsz püspök (1474–1506) építési tevékenységéről. A középkori templomnak a szerkezetét valószínűleg nem változtatta meg, nem építette át reneszánsz stílusban a székesegyházat és talán a püspöki palotát sem, azonban rendkívül sok emlék utal arra, hogy az ajtó- és ablakkeretek, kandallópárkányok, egyéb építészeti részletek reneszánsz stílusban lettek átalakítva az épületeken. A kisgyermek Jézust ábrázoló dombormű töredék részlet, a teljes dombormű a Madonnát ábrázolhatta a Gyermekekkel. Egy reneszánsz stílusú oszlopfő 1988-ban került elő. Mérete szerint lehetséges, hogy a templomhajók valamelyik középkori oszlopfője helyébe illesztették be. Mátyás királynak a budai műhelyében gyártották a kékmázás színes díszítésű padlótéglákat, hatszögletű és négyzetes idomok voltak. Báthory Miklós rokona volt a királyi háznak, és ezen az okon is rendelhetett és kaphatott az udvari műhelyből padlót burkoló lapokat. El lehet képzelni, hogy milyen szé-

4. Reneszánsz padlótéglák

5. Törökkori kancsó

6. A váci várfa! rekonstrukciója

pek lehetnek az ilyen padozattal díszített termek a püspöki palotában. (4. kép)

A nyugati várfal átépítésein túl szólni kell egyéb törökkori építkezésekről is. 1962–1964-ben előkerült egy nagyméretű torony, amelynek egy részlete a szakközépiskola udvarán látható ma is. 1978-ban a szakközépiskola tervezett bővítése előtt folytatni kényszerültünk a kutatást, ekkortól kezdve a következő években föltártuk ennek a toronynak a párját. Ezek tehát az észak- és délkeleti saroktoronyok. Mindegy húsz méter átmérőjűek, öt és fél méter falvastagságúak és tíz–tizenkétszög alaprajzúak, felületük kváderekkel borított. Feltűnő, hogy az 1680-ra keltezett térkép nem ábrázolja őket. Ez a tény a térképnek a korábbi készítését feltételezi, vagy valamilyen nehezen elképzelhető pontatlanságot jelent. Tehát a két torony ezen a két sarkon van, és az ásatás eredményeiből világossá vált, hogy a középkori várfal szétrobbantott, szétdúlt sarokcsatlakozásait pótolták ezekkel az óriási építményekkel. Történeti forrásunk szerint a középkori székesegyház 1626 körüli szétrombolása után köveit beépítették ezekbe a tornyokba, e törökkori erődítményekbe. A nagy kerek hajóoszlopok töredékeit meg is találtuk. Ez az időszak a második, a 17. századi török uralom ideje. A délkeleti torony és a részben megmaradt középkori fal összeépítését cölöpalapozású erősítő köpenyfallal és ugyancsak cölöpalapozású pillérrel oldották meg. Az ágyúterasz belsejében előkerült egy törökkori épület, eléggé rossz állapotú, gyenge falazású, sóderrel, homokkal összeragasztott kövekből álló silány építmény. Keleti oldalán tornáca volt, hasonlóan gyengén megépített pillérekkel. Nyugati frontjával a várfalhoz támaszkodott. A középkori várfal déli és keleti szakaszának csatlakozását egy négyszögletes toronnyal zárták össze a többször idézett térkép szerint. Ezt a tornyot véltük megtalálni 1985-ben. A dunai várfal déli szakasza előtt egy kölépcső vezetett fel, a háborúk és ostromok közötti időben valószínűleg ott hozták föl a vizet a Dunáról.

1998–1999-ben a kolostor déli oldala mellett dolgoztunk, többek között egy nagyméretű három méter vastag falnak a részletét tártuk itt föl. Törökkorinak tartom egyelőre, amint már szóltam róla, késő középkori faragott kövek vannak beletéve. Azonban ennek a falnak a rendeltetését az elkövetkezendő kutatások tudják majd megvilágítani. Előkerült a kolostor déli sarka közelében egy – lehetséges, hogy már a kolostor korából vagy a török kor végétől – egy pincefal részlet. Ezek a problémák azok, amelyeknek a további kutatása még szükséges.

A köfallyal körülvett középkori várat feltételezésünk szerint a török korban vették körül és bővítették – a Géza király tér és a Tímár utca között – többszörös földsánc- és árokrendszerrel. (5. kép)

Nézzük a vár és a város sorsát a háborúk végén. Michael Wening rajza ábrázol egy sokszögű tornyot, egy minaretet, körülötte a romokat, csak a romokat. Ez az 1684 körüli valós állapotot tükrözi.

El kell még annyit mondanom, hogy a falkonzerválás, -fölépítés, helyreállítás 1991-ben indult meg. (6. kép) Komoly a szándék a Dunára néző várfalnak a teljes helyreállítására. Az ásatás Philipp Frigyes kezdeményezésére 1987 óta a város anyagi támogatásával folyt, és a helyreállítást is a város végzetési ugyancsak az ő szervezésében. Nagyon becsülöm ezt a szándékot és vállalom a szükséges régészeti kutatást.

A VÁCI PÜSPÖKSÉG ALAPÍTÁSA

püspökségi szervezet kialakításának tanulmányozását igen megnehezíti a forráshiány. Az ún. Szent István-i alapítású egyházmegyéink közül csupán kettőnek ismerjük minden kétséget kizáróan létrejötté pontos idejét. Az egyik a pécsi püspökség, amelynek alapítólevele egyedülként – bár némileg bizonyosan interpolálva – egy 15. század eleji átíró oklevélben ránk maradt.¹ A másik egyházmegye a csanádi, melynek 1030-as létrejöttét a Pozsonyi Évkönyv és a Nagyob-bik Gellért-legenda híradása tanúsítja.² Természetesen a korai egyháztörténettel foglalkozó tanulmányok a többi egyházmegye kialakításának idejét is megkísérelték legalább megköze-lítően pontos évszámhoz kötni.³ Teljes konszenzus nem ala-kult ki ebben a kérdésben, és a források adta lehetőségeket ismerve nem is várható, hogy valaha is mindenkit kielégítő kronológiát tudna kialakítani a kutatás. Továbbra is egymással vitázó hipotézisekkel kell számolnunk. Abban azonban egye-tértés van, hogy az episzkopális egyházszervezet kialakítása

¹ *Diplomata Hungariae antiquissima*. Vol. I. 1000–1131. Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA) 54–58.

² *Scriptores rerum Hungaricarum I*. Ed.: SZENTPÉTERY, Emericus. Bp. 1937. (a továbbiakban: SRH) 125. és SRH II. 489–499.

³ Például az utóbbi évtizedekben GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. (a továbbiakban: GYÖRFFY: *István király*) 316–332.; PÜSPÖKI NAGY Péter: *Szent István egyházszervezete*. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz Ferenc–Kardos József. Bp. 1988. (a továbbiakban: PÜSPÖKI: *Szt. István egyház-szervezete*) 67–76.; KOSZTA László: *A kereszténység kezdetei és az egyház-szervezés Magyarországon*. In: *Az államalapító*. Szerk.: Kristó Gyula. Bp. 1988. (a továbbiakban: KOSZTA: *Kereszténység kezdetei*) 175–188.; KRISTÓ Gyula: *Szent István püspökségei*. In: KRISTÓ Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. (a továbbiakban: KRISTÓ: *Szt. István püspökségei*) 121–135.

több szakaszban történt, sőt többek szerint a hagyomány alapján Szent István-i alapításúnak tartott egyházmegyéink közül némelyek megszervezésére csak az államalapító uralkodó halála után került sor. Így az államalapításhoz kapcsolódó püspökségi szervezet végleges kialakítása I. András uralkodása idején, az 1040–1050-es évek fordulója körül történt meg.

A váci püspökség megszervezésének tanulmányozását is megnehezíti a forráshiány. Egykorú, Szent István uralkodásának idejéből származó h iradás nem tesz említést az egyházmegyéről. A püspökségről, illetve annak birtokairól először az 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevél szól.⁴ A váci püspökök nevét sajnos csak a 12. század elejétől ismerjük.⁵ Fontos híradással szolgál még az alapítás problematikájához a 14. századi krónikakompozíció egy fejezete,⁶ amely bizonyosan jóval korábbi időre, esetleg 11–12. századra visszamenő információkat rejt szövegében. A váci püspökség megszervezését bemutató koncepciók döntően az említett krónikahely értelmezésén alapultak.

A krónikakompozíció szövegére kritika nélkül építő korábbi elképzelések, amelyek a váci egyház alapítását a püspökség létrejöttével azonosítják, I. Géza királyt tekintik alapítónak. Időről-időre előkerül ugyan ez az elképzelés, de ma már inkább csak kuriózumnak számít.⁷ Általános vélemény hosszú idő óta, hogy az említett krónikaszöveg torzítja a valóságot és valamilyen okból szándékosan hallgatja el a püspök-

⁴ DHA 216.

⁵ Az első ismert váci püspök Marcell volt, akit 1111-ben és 1113-ban neveznek meg az oklevelek, de talán már 1103-ban ő töltötte be a püspökséget, mert ebben az évben székhely nélkül említenek egy ilyen nevű magyar főpapot. BÁNK József: Váci egyházmegyei almanach. Vác, 1970. (a továbbiakban: BÁNK: Váci almanach) 107.; Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. 706.

⁶ SRH I. 395. (124. fejezet).

⁷ HANKÓ Ildikó: A magyar királ ysírok sorsa. Bp. 1987. 81.

ség létrejötteinek tényleges körülményeit.⁸ A múlt század végétől kezdve mind a helytörténeti munkák Karcsú Arzéntól,⁹ mind az országos kutatás Pauler Gyulától Szent Istvánban látja a püspökség fundátorát.¹⁰ Leginkább Szent István uralkodásának végére, az 1030-as évekre szokták helyezni alapítását, és a szent király által egyik utolsóként létrehozott püspökséget látják a váciban.¹¹ Két kutató ezzel szemben Vácot a legkorábbi püspökségek közé sorolja. Püspöki Nagy Péter szerint Esztergommal és Győrrel egy időben, 997 és 1000 között hozták létre a váci egyházmegyét is.¹² Bánk József, hajdani váci püspök pedig 1004-et említi alapítási dátumként.¹³ Az utóbbi két vélemény azonban nem talált visszhangra a püspökségi szervezet kialakítását nyomon követő munkákban.

Újabban Kristó Gyula fogalmazott meg Vác alapításával kapcsolatban a korábbiaktól eltérő véleményt. Felhívta a figyelmet arra, hogy Szent István uralkodása mellett utódjának, Péter királynak országglását is számba kell venni Vác létrejöttének időszakaként.¹⁴

⁸ GERICS József: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához. In: GERICS József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (a továbbiakban: GERICS: A váci egyházalapítás) 174–179.

⁹ FINDURA Imre: Vác története rövid előadásban. Bp. 1875. 5–8.; KARCSÚ Arzén: Vác város története. Vác, 1880. 23–26.; TRAGOR Ignác: Vác története. Vác, 1929. 26–27.

¹⁰ PAULER Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I. Bp. 1899. (a továbbiakban: PAULER) 40. és 394. (84. jegyzet).

¹¹ GERICS: A váci egyházalapítás 178.; MEZEY László: A váci püspökség kialakulása. In: Váci egyházmegyei almanach. Szerk.: Bánk József. Vác, 1970. (a továbbiakban: MEZEY: Vác) 13–33.; GYÖRFFY: István király 327–328.; KUBINYI András: A középkori Vác. In: Vác története. I. Szerk.: Sági Vilmos. Bp. 1983. *Studia comitatensia* 13. (a továbbiakban: KUBINYI: Vác a középkorban) 49–50.; GYÖRFFY György: Vác városa az Árpád-korban. In: *Levéltári Közlemények* 1992. 53–60.

¹² PÜSPÖKI: Szt. István egyházszerkezete 74–75.

¹³ BÁNK: Váci almanach 107.

¹⁴ Kristó Gyula egyben kritika alá vette Gerics Józsefnek azt az elképzelését, amelyet Kubinyi András is átvett (lásd 10. jegyzet) a krónikakompozíció váci alapításával kapcsolatos fejezetének értelmezéséről. Jogosan vetődik fel a kétely,

A váci püspökség pontos alapítási dátumának megállapításáról bizonyosan le kell mondanunk, de 11. századi történetének töredékes mozzanataiból talán egy hozzávetőleges kronológiát fel lehet állítani az egyházmegye megszervezésének folyamatáról. Az ún. Szent István-i egyházmegyék létrejöttét több szakaszra bontható. A folyamat első állomása bizonyosan a veszprémi püspökség volt, amelynek megszervezését 997 és 1001 közé tehetjük. 1001 és 1003 között szerveződött meg a kánoni elvárások szerint négy egyházmegyéből álló önálló magyar érseki tartomány. A már működő Veszprém mellett megszervezték az esztergomi érsekséget, a győri püspökséget és a szakasz utolsó állomásaként az erdélyi egyházmegyét. Az első fázist igen gyorsan követte a második: 1009-ben újabb három egyházmegyét alakítottak ki, a kalocsait, a pécsit és az egrit. A harmadik szakasz már jelentősebb késéssel követte az előzőket. 1030-ban a Maros, a Körösök, a Tisza és az Al-Duna határolta terület számára kialakították a csanádi püspökséget. Ehhez az időszakhoz kapcsolható a bihari és a váci püspökségek kialakítása is, de ezek létrejöttének pontosabb időpontját már igen nehéz megállapítani.¹⁵

A püspökségek megszervezésének szakaszai jól mutatják, hogy az ezredforduló első évtizedében tapasztalható egyházalapítási lendület némileg megtört. Szent István életére vonatkozó forrásokból is kitűnik, hogy nemcsak e téren figyelhető meg az uralkodó politikájában bizonyos fokú lendületvesztés. Különösen 1031 után érezhető, hogy az idősödő király tetteiben az elbizonytalanodás jelei figyelhetők meg. 1024-ben meghalt Szent István sógora, II. Henrik császár, és halálával a

hogy egy viszonylag jelentéktelen egyházi intézmény, mint a váci Szent Péter-kápolna érdekében a krónikás meghamisította volna a váci püspökség létrejöttének idejét. KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (a továbbiakban: KRISTÓ: Vármegyék) 428–430.; KRISTÓ: Szt. István püspökségei 132–133.

¹⁵ KOSZTA László: A keresztény egyházszerkezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged, 1996. 107–111.

korábban oly jelentős német, bajor támogatás bizonytalanná vált, majd ezt követően az 1030-as évekre gyökeres fordulat állt be a német–magyar kapcsolatokban. A megváltozott helyzet komoly erőket kötött le és az egyházszerzés szempontjából oly jelentős bajor egyházi támogatás is csökkent. Ezzel egy időben elveszítette Szent István fiát, Imre herceget, akit műve folytatójának szánt. A trónutódlás problémája nyomán felerősödött a belső ellenzék, amely még merényletet is megkísérelt az uralkodó ellen.¹⁶ Az általános politikai elbizonytalanodást fia halála okozta, és a lelki megrázkódtatás közepette erősödött meg az országfelajánlás gondolata az uralkodóban.¹⁷ Összességében István uralkodásának utolsó bő fél évtizedében a politikai helyzet kevésbé tűnik alkalmasnak arra, hogy új egyházmegyét hozzanak létre. Az öregedő, s talán saját maga is szerzetesi fogadalom letételére vágyó megtört uralkodó inkább a szerzetesek monostorainak bővítését szorgalmazhatta.¹⁸ Egy monostor létrehozása közel se kívánt olyan politikai előkészítést, mint az igazgatási feladatokkal is rendelkező püspökségé. Másrészt a monostorok létrehozásával és támogatásával¹⁹ mint kegyes alapítással a kormányzati és bírói munka nyomán szerzett bűneit is enyhíteni akarta a király. Megfigyelhető, hogy István püspökség-alapításainak nagyobb része uralkodásának első felére esik, míg a monostoralapítások – bár ezek kronológiájában is nagy a bizonytalanság – többsége, úgy tűnik, inkább a második felére, de mindenképpen az első két nagy püspökség-alapítási szakaszt követően történtek.²⁰ Biztos forrásból tudjuk, hogy István uralkodásának utolsó

¹⁶ KRISTÓ Gyula: Merényletek Szent István ellen. In: KRISTÓ Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 97–99.

¹⁷ TÓTH Endre: István és Gizella miseruhája. In: Gizella királyné. Szerk.: Homonnai Sarolta–Kosztai László. Veszprém, 2000. 172–174.

¹⁸ SRH II. 389–392.

¹⁹ SRH II. 390–392.

²⁰ Pannonhalma 996.; Pécsvárad 1015.; Zalavár 1019.; Zobor 1020 előtt, Bakonybél 1030 előtt; Somlyóvásárhely ismeretlen időpontban.

éveiben is kísérletet tett egy újabb monostor megszervezésére és felvette a kapcsolatot a montecassinoi bencés közösséggel.²¹ Nagy valószínűséggel állítható, hogy Szent István a csanádi után nem alapított újabb püspökségeket, különösen nem az ország középső vidékein, amely a 1030-as években bizonyosan beletartozott valamely korábban alapított egyházmegyébe. Vácot tehát – noha teljes mértékben nem is lehet ezt kizárni – nem tekintem Szent István alapította püspökségnek.

Szent Istvánt Péter követte a trónon, akiről tudjuk, hogy meg kívánta gyorsítani az átalakulás folyamatát és politikájában elsősorban a külföldről betelepültekre támaszkodott, háttérbe szorítva ezzel a magyar származású előkelőket. Péter új adókat vetett ki, megadóztatta az egyházi jövedelmeket és végül politikájának következményeként a püspöki karral vagy annak legalábbis egy részével konfliktusba is került. Természetesen Péter politikája nem egyházellenes, hanem a társadalom átalakítása érdekében éppen annak erősítését kívánta elérni. Bizonyosan új egyházi alapításai is voltak a királynak és folytatta a Szent István megkezdte egyházigazgatási struktúra továbbépítését. Ezt mutatja, hogy befejezte az 1009-ben alapított pécsi püspökség székesegyházának építését. Erősza-
kos és türelmetlen politikája miatt kibontakozó főúri elégedetlenség következtében végül Péternek el kellett hagynia 1041-ben az országot, és Aba Sámuel, Szent István sógora került a trónra.²²

²¹ GYÖRFFY: István király 305.

²² KRISTÓ Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. I–II. In: Magyar Könyvszemle 1984. (a továbbiakban: KRISTÓ: Források kritikája) 159–175. és 285–298.; GERICS József: A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István halála után. In: GERICS József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (a továbbiakban: GERICS: Ideológia) 88–114.; GERICS József: Péter király egyházpolitikája és következményei. In: GERICS: Ideológia 115–120.; KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Bp. 1996. (a továbbiakban: KRISTÓ–MAKK: Árpád-házi uralkodók) 53–60.

A középkori történeti hagyományban nagyon negatív beállítást kapott Péter uralma. Országlását igyekeztek sötét színekben bemutatni, és ennek érdekében elvitatták tőle egyházi alapítványait, így az óbudai prépostság létrehozását. A krónikakompozíció 67. fejezete Istvánnak tulajdonítja a társaskáptalan megszervezését.²³ Figyelmet érdemel, hogy az óbudai alapítás kérdése a krónika 124. fejezetében újra előkerül, amely egyben a váci egyház létrejöttét is említi. Itt viszont a korábbi fejezettel szemben már nem Istvánt, hanem I. Gézát említik az óbudai káptalan létrehozójának.²⁴ Szent Istvánt mint alapítót Óbuda és Vác esetében bizonyosan ki kell zárni. A középkori hagyomány gyakran tulajdonított olyan egyházakat az államalapító királynak, amelyek létrejöttéhez valójában nem volt köze, viszont tőle mint szentek magasságába emelt uralkodótól soha sem vitattak el ilyet. Valószínűsíthetjük, hogy a 124. fejezet eredetileg Péter legjelentősebb egyházi alapításait mutatta be, és a későbbi interpolátor Óbuda mellett a váci püspökség létrehozásának érdemét is elvitatta Pétertől. A hajdani interpolátor nem merte azonban teljes egészében I. Gézához kötni a váci püspökség alapítását, mivel többé-kevésbé – a helyi hagyományban bizonyosan – ismert volt a valós alapító személye. A krónikás vagy az interpolátor ezért a püspökség helyett az egyház alapítójaként említi Gézát, aki valójában a székesegyház befejezője vagy átépítője lehetett. A középkor embere az ilyen donátorokat is gyakran alapítóként tisztelte. Szinte bizonyosnak vehetjük, hogy a váci püspökséget Péter uralkodása alatt 1038–1041 és 1044–1046 között hozták létre.

Mezey László hangsúlyozta, hogy Vác alapítása nem minden probléma nélkül történt meg, melyet szerinte a székes-

²³ SRH I. 316–318.

²⁴ SRH I. 395.; KRISTÓ: Vármegyék 428–430.; KRISTÓ: Szt. István püspökségei 132–133.

egyház I. Géza kori késedelmes befejezése is bizonyít.²⁵ Pétert, az alapító királyt két alkalommal is megfosztották trónjától, és így nem tudta befejezni az alapítást. Bukása után pedig nem kapott megfelelő támogatást az általa létrehozott egyházmegye. Az 1046-os Vata-féle pogánylázadás, amely után I. Andrásnak szinte a teljes Szent István-i egyházszervezetet reorganizálnia kellett, az 1050-es évektől gyakran jelentkező trónharcok és a német támadások nehezítették az új egyházmegye intézményeinek kiépítését.²⁶ Bizonyosan paphiány is jelentkezett. Köztudott, hogy a pogánylázadás idején működő kilenc vagy már tíz egyházmegyéből csupán három vezetője élte túl a felkelést.²⁷ Az alsópapság, a pasztorális templomok élén álló egyháziak között talán még ennél is nagyobb lehetett a veszteség.

Egyházszervezeti kérdések is problémákat vetettek fel az új egyházmegye alapításánál. Vác olyan területen jött létre, amelyre bizonyosan már korábban kiterjedt egy püspök joghatósága. A váci egyházmegye az ország középső vidékeit fedte le, ahol már 1009-re kialakult a püspökségi szervezet. Az esztergomi érsekség, a kalocsai érsekség és az egri püspökség jöhet számításba, amely(ek)nek területéből létrehozták az új egyházmegyét. Újabban felvetődött, hogy a veszprémi püspökség területe átnyúlt a Duna bal partjára is, és a Zagyva folyó lehetett a keleti határa.²⁸ Valószínűbbnek látszik, hogy az egri püspökség területe terjedt ki inkább erre a vidékre, és Vác mint település korábban Eger főpapja alá tartozott. Az eg-

²⁵ MEZEY: Vác 13–33. szerint Géza építette fel a váci székesegyházat megteremtve ezzel a püspökség központját, és biztosította adományaival az egyházmegye gazdasági alapjait.

²⁶ I. András uralkodására összefoglalóan lásd MAKK Ferenc: *Megjegyzések I. András történetéhez*. In: MAKK Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998. (a továbbiakban: MAKK: *A turulmadártól*) 127–142.; KRISTÓ–MAKK: *Árpád-házi uralkodók* 68–76.

²⁷ A 14. századi krónikakompozíció szerint I. András koronázásán csak három püspök volt jelen. SRH I. 343.

²⁸ ZSOLDOS Attila: *Visegrád vármegye és utódai*. *Történelmi Szemle* 1998. 4–5.

ri püspökség területe a 11. század folyamán jelentős változásokon mehetett át. Alapítása idején, 1009-ben Egert mint az Alföld és a síkságot észak felől szegélyező vidék egyházmegyéjét szervezték meg, és nyugati határa a Duna lehetett. 1009-ben, tehát amikor Egert és Kalocsát, illetve Pécsét létrehozták, a Duna menti területek püspökségi szervezetét alakíthatták ki egészen a Tisza torkolatáig.²⁹ Eger korabeli hatalmas kiterjedését mutatja, hogy joghatósága csaknem a Marosig terjedt és Zaránd megye egyházi igazgatása is hozzá tartozott.³⁰ Később az egyházmegye az alföldi részekén területvesztést szenvedett el és kihasználva a peremvidék felé eső nyitott határait északkelet felé terjeszkedett. A 11. század elején azonban az egyházmegye súlypontja a sűrűn lakott alföldi, mezőségi tájakon és az azt övező dombvidéken keresendő. A hegyvidék jobbára lakatlan volt, így csak annak betelepülését követhette az egeri püspökség területének ilyen irányú kiterjedése.³¹ A folyamat kezdete valószínűleg a 11. századi társadalmi változások előtt a peremvidékekre irányuló vándormozgalom. Az egeri püspökség középkori területének végleges rögzülése pedig csak évszázadok múltán a 14. században Máramaros betelepülésével és egyházi igazgatásának kialakításával zárult le.³²

Általánosan elfogadott kánonjogi szabály volt, hogy egy új egyházmegye kialakításához azoknak a püspököknek is beleegyezésüket kellett adni, akiknek dioecesiséből területeket

²⁹ 1009-ben nem szerepelt az uralkodó tervei között, hogy Esztergom közelében a Duna mentén Vácott püspökségi központot alakítsanak ki. Ha ilyen elképzelés lett volna, akkor azt az 1009-es püspökségalapítási szakaszban valószínűleg megvalósították volna.

³⁰ ORTVAY Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I. Bp. 1891. (a továbbiakban: ORTVAY: Egyházi földleírás) 175–177.; KRISTÓ: Vármegyék 470–474.; KOVÁCS Béla: Az egeri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. (a továbbiakban: KOVÁCS: Egeri egyházmegye) 48–49.

³¹ FEKETE NAGY Antal: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 1937. (a továbbiakban: FEKETE NAGY: Településtörténet) 418–421.

³² KRISTÓ: Vármegyék 426–427., KOVÁCS: Egeri egyházmegye 61.

adtak át az újonnan létrehozandónak. A 10–11. század fordulóján külföldi analógiák bizonyossága szerint igen komoly egyházpolitikai viták előzték meg azon püspökség megszervezését, amelyhez olyan vidékeket is csatoltak, ahova már kiterjedt egy egyházmegye. A 10. század második felében a brandenburgi és a havelbergi püspökségek hosszú időn keresztül eredményesen akadályozták meg a császár törekvésével szemben azt, hogy részben területük rovására alakítsák ki a magdeburgi érsekséget.³³ II. Henriknek is hasonló nehézségei akadtak a bambergi püspökség megalakításánál. A würzburgi püspök ellenállását úgy akarta legyőzni az uralkodó, hogy ígéretet tett: a würzburgi püspök érseki joghatóságot kap majd és a kialakítandó bambergi püspökség suffraganeusként kapcsolódik az újonnan megszerveződő tartományhoz.³⁴ 981-ben egy római zsinaton jogilag azzal indokolták a Nagy Ottó alapította merseburgi püspökség feladását, hogy az alapítás idején, 968-ban a halberstadti püspök, akinek területéből részben kialakították az új egyházmegyét, nem adott írásos beleegyezést. A püspökség 1004-es visszaállításánál ezért II. Henrik megszerezte a halberstadti, a zeitzi és a meisseneni püspök jóváhagyását is.³⁵ A német példák szemléletesen mutatják, hogy egy-egy új püspökség alapítása milyen komoly politikai egyeztetést igényelt, ha a megszerveződő egyházmegyéhez olyan területeket is csatolni kívántak, amely már egy meglévőhöz tartozott. Az uralkodói szándékkal szemben hatékonyan tudta érdekeit képviselni az ezredfordulón egy-egy püspök.

³³ BRACKMANN, Albert: Die Ostpolitik Otto des Grossen. In: BRACKMANN, Albert: *Gesammelte Aufsätze*. Weimar, 1941. 143–146.

³⁴ ZIMMERMANN, Harald: Gründung und Bedeutung des Bistums Bamberg für Osten. In: *Südostdeutsches Archiv* 1967. 35–49.; WOLTER, Heinz: Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056. München, 1988. 233–235.; SCHIEFFER, Rudolf: Papsttum und Bistumsgründung in Frankenreich. In: *Studia in honorem eminentissimi cardinalis Alphonsi M. Stickler*. Cur.: Rosalio Iosepho card. Castillo Lara. Roma, 1992. 92.

³⁵ SWINARSKI, Ursula: *Herrschen mit den Heiligen*. Bern, 1991. 88–97.

A Szent István alapította első püspökségeknél ilyen probléma élesen még nem merülhetett fel, mert az új egyházmegyék olyan vidékeket fedtek le, amelyekre korábban nem terjedt ki egyetlen püspök joghatósága sem. Az említett gondok azonban valamilyen módon a püspökségalapítások első két szakaszában (997–1003 és 1009) is jelentkezhettek. Ezt jelzi, hogy a bizonyosan elsőként – 997 és 1000 között – létrejött veszprémi püspökség területe kiszorította az 1001-ben alapított esztergomi érsekséget a Dunántúlról. Egyfajta kompromisszumot sejtethetünk a döntés mögött. Ugyanis nem az első magyar egyházmegyét emelték érseki rangra 1001-ben, hanem a király székvárosában, Esztergomban létrejött egyházmegye lett a magyar egyháztartomány vezetője. Veszprém főpapja csalódottságát – ehhez a lengyelországi poznani püspök esete³⁶ hozható fel analógiaként – nem akarták fokozni azzal, hogy dunántúli területeinek egy részét átadják Esztergomnak. Kompromisszumként kapta meg Esztergom az érseki rangot, de kiszorult a Dunántúlról és csupán székvárosa feküdt a Duna jobb partján.³⁷ A főegyházmegye a Dunántúlhoz képest vélhetőleg sokkal gyéresebb népességű területekkel, a Felvidék nyugati és középső részével volt kénytelen megelégedni.³⁸

³⁶ 1000-ben a Piastok székhelyén, Gnieznóban alapították meg a lengyel érsekséget. A poznani püspök mint a legrégebbi lengyel egyházmegye vezetője is igényt tartott az érseki rangra. Gniezno megalapításánál a poznani püspökség területét kezdetben nem is csatolták az új érseki provinciához, a poznani püspök egy ideig megőrizte önállóságát. KŁOCZOWSKI, Jerzy: A katolikus egyház Lengyelországban. Bp. 1994. 15.; Míg a poznani püspökség közel négy évtizeddel (963 körül) előzte meg a gnieznói alapítást (1000), addig Magyarországon a veszprémi püspökség csak három-négy évvel – 997 körül alapíthatták – előzte meg az esztergomi érsekség 1001-es megszervezését, így Veszprém főpapja komolyan nem érvelhetett püspöksége régisége mellett Esztergommal szemben.

³⁷ ORTVAY: Egyházi földleírás 6–7.

³⁸ Az 1075-ben kiadott garamszentbenedeki alapítólevélből kiderül, hogy a településhálózat határa még hét évtizeddel az érsekség megalapítását követően is a Garam völgyében az apátság vonaláig ért el. DHA 213–218.; PAULER I. 134.; FEKETE NAGY: Településtörténet 420.

Az egyházmegyék elhatárolódásának problémája bizonyos formában az 1009-es püspökségalapításoknál is előkerült. Két oklevél is sejteti, hogy pontosan igyekeztek körülhatárolni a meglévő és létrehozandó egyházmegyéket. A veszprémi püspökség 1009-es adománylevelének tartalma mutatja, hogy benne gyakorlatilag leírták a Szent Mihály püspöke alá tartozó megyéket.³⁹ A világos elhatárolás a cél, mivel ebben az esztendőben újabb dunántúli püspökséget, a pécsit alapították meg. A pécsi püspökség ugyanebben az esztendőben kelt alapítólevele megerősíti ezt az elképzelést. A pécsi püspökség ránk maradt alapítólevele lényegében egy határleíró oklevél. A pontos határok leírását, részben a működő veszprémi – Somogy esetében valószínűleg Pannonhalma⁴⁰ – és az újonnan létrejött pécsi püspökség precíz elhatárolását az alapítók még az új egyházmegye működéséhez nélkülözhetetlen adományoknál is fontosabbnak gondolták. A püspökség gazdasági felszerelése ehhez képest másodlagos volt. Az örökkévalóság számára az írás erejével részletesen a határokat biztosították, a kiváltságokra csupán utaltak az oklevél fogalmazói.⁴¹

Az 1009-ben létrehozott hatalmas kiterjedésű egri egyházmegye megosztására irányuló törekvés, alföldi területének részbeni átadása a váci és bihari püspökség részére a 11. század második harmadában kemény ellenállást válthatott ki az egri püspöknél. A komoly egyházpolitikai konfliktusra utal az Egertől oly távol eső Zaránd megye egyházi hovatartozása. A megye felett az egyházi felügyeletet, mint a később létrejött pankotai főesperesség ordináriusa, az egri püspök megőrizte, arról nem volt hajlandó lemondani. Az Egerhez tartozó pankotai főesperesi kerület így beékelődött a csanádi, a bihari és az

³⁹ DHA 52–53.

⁴⁰ Somogy megye 11. század eleji egyházi hovatartozására lásd SOLYMOSI László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 1999. 100–107. és KRISTÓ Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 2000. 1–5.

⁴¹ DHA 58.

erdélyi egyházmegyék területei közé.⁴² A szokatlan helyzet kialakulása mögött élés vitákat sejthetünk. Természetesen a hatalmas egri egyházmegyét a püspökségi szervezet továbbépítése, az egyházmegyék területének bizonyos fokú ésszerű lehatárolása érdekében is tanácsosnak tűnhetett megosztani. A Mátra és a Bükk vidékéről nem lehetett hatékonyan segíteni és felügyelni a Dél-Alföldön a krisztianizációt. Eger a váci, majd a bihari püspökség létrejöttével jórészt elveszítette a sűrűbb lakosságú területeit. Azokat a vidékeket, ahonnan a korabeli mezőgazdaság súlypontját, az állattenyésztést tekintve leginkább bevételei származhattak a főpapnak. A veszteség mértéke azt is elképzelhetővé teszi, hogy nem pusztán egyházkormányzati megfontolások húzódtak a súlyos döntés mögött, hanem élés hatalmi konfliktusok rajzolódnak ki a háttérben.⁴³

Az egri püspökség megszervezése szorosan kapcsolódott Aba Sámuel személyéhez. Az egri egyházmegye létrejöttének politikai feltételeit az teremtette meg, hogy Aba Sámuel 1005 táján behódolt Szent Istvánnak, elismerte a keresztény király hatalmát saját territóriumára fölött. Politikai alku kötöttet. Aba Sámuel hatalmának nagyságát jól mutatja, hogy a behódolás jutalmaként a király után következő legnagyobb világi méltóságot, a palotagrófságot kapta meg. Az egyezség fontosságát azonban még ennél is jobban kiemeli az, hogy házassági kötélekkel is megerősítették. István egy húgát nyerte el Aba Sámuel.⁴⁴ A frigy jelentőségét mutatja, hogy István többi nőtestvérét külföldi fejedelmekhez adták férjhez, így Aba Sámuel lett az egyetlen olyan magyar előkelő, aki ilyen módon rokonságba került Szent Istvánnal. A 11. században csak egy alkalommal fordult még elő tudomásunk szerint az, hogy magyar

⁴² ORTVAY: Egyházi földleírás 175–177.; KOVÁCS: Egri egyházmegye 48–49.; KRISTÓ: Vármegyék 470–474.

⁴³ Az egri püspök ellenállását erősíthette, hogy egyházmegyéjének ilyen mértékű átszervezése több évtizeddel az 1009-es alapítás után történt meg az 1040-es években, és az eltelt idő, a kialakuló hagyomány rögzítette a határokat.

⁴⁴ KRISTÓ–MAKK: Árpád-házi uralkodók 63–67.

előkelőt Árpád-házi leány számára méltónak tartottak.⁴⁵ István ezzel csaknem a szomszédos fejedelmekkel egyenrangú személyként ismerte el Aba hatalmát. A megállapodás részét képezte az is, hogy Aba Sámuel hatalmi területén megengedte a térítést, az István papjai által végzett krisztianizációt. A politikai megegyezés értelmében rövidesen, 1009-ben püspökséget is szerveztek a vidéken Eger központtal. Az új püspökség politikai jelentőségét és hatalmas területi kiterjedését vélhetőleg nagyrészt Aba Sámuel befolyásának köszönhette. A király hűgára érdemes előkelő territóriumához egy jelentős, a közvetlenül az Abák alá tartozó területeken is túlterjedő egyházmegyét szerveztek meg, amelynek határa nyugati irányban vélhetőleg a Duna volt.

Péternek trónra kerüléskor politikailag korlátozni kellett Aba Sámuelnek, István rokonának és volt palotagrófjának befolyását. Célszerű volt az Abával szoros kapcsolatot tartó püspökség és főpapja visszaszorítása és az egri egyházmegye területén saját királyi hatalmának erősítése a fokozatosan ellene forduló Aba Sámuellel szemben. A korabeli püspökségek politikai jelentőségét ismerve, erre leginkább egy új egyházmegye kialakítása tűnt megfelelőnek, amelynek élére a kor szokása szerint hű káplánjainak egyikét nevezhette ki az uralkodó. Péter tudatosan igyekezett hatalmát a Duna mentén erősíteni. Erre az általa alapított és a kor szokása szerint személyéhez szorosan kapcsolódó egyházi intézmények tünnek alkalmasnak. A politikai motivációkat mutatja, hogy a kiemelt jelentőségű Pesti-rév⁴⁶ közelében nem bencés monostort, hanem a királyi kápolnához tartozó klerikusok alkotta társaskáptalant alapított.⁴⁷ Péter igyekezett Eger felügyelete alól leválasztani a kulcsfontosságú utakat, amely hatalmának központjai (Eszter-

⁴⁵ Árpádok geneaológiai táblája. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. 61–64.

⁴⁶ Pesti-rév jelentőségére pl. GYÖRFFY György: Pest-Buda kialakulása. Bp. 1997. 79.

⁴⁷ KARÁCSONYI János: Péter király és az ó-budai prépostság. Századok 1897. 297.

gom, Székesfehérvár) felé vezettek. Az újonnan alapított váci püspökséggel az egri egyházmegye területe távol került a Dunától. Az óbudai prépostság a Pesti- és a Megyeri-révnél, a váci püspöki székhely a Szentendrei-révnél és a Duna bal partján húzódó út⁴⁸ mentén erősítette Péter hatalmi pozícióit.

Tudjuk, hogy Péternek konfliktusa támadt a püspökök egy részével. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy első országglása alatt (1038–1041) két püspököt letett és helyükre hozzá hű papokat helyezett. A leváltott püspökök politikai orientációját elárulja, hogy Aba Sámuel, aki egyébként uralkodása alatt az egyház befolyásának csökkentésére törekedett, megkísérelte visszahelyezni méltóságukba ezeket a főpapokat.⁴⁹ A letett püspökök Abával kapcsolatot tartó főpapok lehettek, akik nem értettek egyet Péter egyházpolitikájával, egyebek mellett a váci püspökség megszervezésével. Valószínűleg a két letett egyházi vezető egyike az egri püspök volt. Az egri főpap ellenállásával akadályozta a váci püspökség megszervezését és ezzel Péter hatalmának erősödését a Dunától keletre fekvő vidéken.

Péter bukásával az új püspökség szervezésének lendülete is megtört. Sőt Aba Sámuel 1041 és 1044 közötti uralma alatt hatályon kívül helyezte elődje rendelkezéseit.⁵⁰ Súlyosan érinthette ez a váci püspökséget, amelynek gazdasági alapja meggyengülhetett az adományok elvesztésével. Péter újbóli hatalomra kerülésével Vác újra támogatást kaphatott. Péter másodszori bukása és a pogánylázadás ismét nehéz helyzetbe hozta a szerveződő püspökséget.⁵¹ Az I. András vezette kon-

⁴⁸ KUBINYI: Vác a középkorban 57.

⁴⁹ *Annales Altahenses maiores ad 1041*. In: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I*. Coll.: GOMBOS, Albinus. Bp. 1937. 94.; PAULER I. 79.; GERICS: *Ideológia* 93–95.; KRISTÓ: *Források kritikája II.* 292–296.

⁵⁰ GERICS: *Ideológia* 93–95.; KRISTÓ: *Források kritikája II.* 292–296.

⁵¹ Az alapítás körüli problémákból következett, hogy a püspökség működésének gazdasági feltételei szűkösek lettek. A váci püspökség az egész középkor folyamán a legszegényebb magyar püspökségek egyike volt. A 12. század végén az ún. III. Béla-kori jövedelemösszeírás szerint anyagiakat tekintve a 12 püspökség közül 11. helyet foglalta el a váci egyházmegye, amely ezzel egyedül a nyitrait

szolidáció nem Péter politikájának folytatását tűzte ki célul, hanem Szent István országlásához kívánt visszanyúlni. I. András számára nem volt kiemelkedően fontos elődje alapításának erősítése, mivel az ország középső vidékein megfelelőnek tűnt a püspökségi szervezet. A továbbépítés inkább a Vata-féle lázadás gócpontjának vidékén, a békési és a bihari területeken tűnt elkerülhetetlennek, mintsem Esztergomtól alig néhány tíz kilométerre. Vélhetőleg így I. Andrásról köthetjük a bihari püspökség megszervezését.⁵²

A váci püspökség alapításának megkezdése elsősorban politikai és csak másodlagosan egyházkormányzati célok érdekében indult el. Az alapítás folyamatának befejezését, a püspökség megerősödését újból politikai változások befolyásolták. 1048-ban I. András király megosztotta az országot testvérével, Béla herceggel, és létrejött a dukátus. A kialakított hercegség az országnak harmadát fedte le és két egymástól távol eső központja alakult ki, Biharban és Nyitrán.⁵³ A két központ között a kapcsolattartást az Alföldön keresztül haladó út biztosította. A hercegség nyitrai és bihari részei között a legrövidebb és könnyen járható út a király közvetlen fennhatósága alatt maradt területeken haladt. Északi út nem jöhetett számí-

múlta felül. III. Béla emlékezete. Szerk.: KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc. Bp. 1981. 82.; A 14–15. századi *communa servitium* fizetések alapján a 10–11. helyen állt a váci püspök, nála csak a nyitrai és a szerémi fizetett kevesebbet. HOBERG, Hermann: *Taxae pro communibus servitiis*. Città del Vaticano 1949.; 1526-ban egy velenzei követjelentésből tudjuk, hogy a püspökségek bevételei alapján felállított rangsorban a 10. hely illette meg a vácit, megelőzve ezzel a nyitrai, a csanádi és a szerémi püspökségeket. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 180–181.

⁵² KOSZTA: *Kereszténység kezdetei 188–189.*; KRISTÓ: *Szt. István püspökségei* 131–132.

⁵³ KRISTÓ Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Bp. 1974. (a továbbiakban: KRISTÓ: *Hercegség*) 71.

tásba, mivel a hegyvidék nagyrészt lakatlan volt,⁵⁴ úthálózata nem épült ki, és egyébként is nagy kerülővel járt volna.

A Bihar és Nyitra között haladó út nyomvonalát az 1074-es események mutatják, a kemeji és a mogyoródi csaták, illetve IV. Henrik császár 1074 nyarának végén Salamon megsegítésére indított hadjárata. 1074 elején Géza herceg az Igfanerdőben (Bihar) vadászott, amikor hírül vette, hogy Salamon király haddal közeledik ellene. Géza Biharból elindult testvéréhez, László herceghez Nyitrára. Kemejnél, a Tisza és a Hortobágy közötti területen találkozott és ütközött meg (1074. február 26.) a két sereg.⁵⁵ Géza herceg, miután csapatai vereséget szenvedtek, támaszt keresve tovább folytatta útját Nyitra irányába. A menekülő herceg Vácnál találkozott Nyitráról közben segítségére induló testvérel, László herceggel, akinek seregében ott volt Ottó morva herceg csapataival. Salamon Gézát üldözve Vác felé nyomult. Közben Géza és László készülve az összecsapásra elhagyta Vácot és végül Mogyoródnál megütközött (1074. március 14.) a király és a hercegek serege.⁵⁶

A Bihar–Nyitra útvonal felső, Váctól északra futó szakaszát IV. Henrik császár 1074 augusztusának közepén Magyarországra vezetett hadjáratának iránya mutatja. A német csapatok augusztus közepén Pozsonynál lépték át a határt és Géza herceg ellen vonultak. Pozsonyból Semptére (Vág völgye), onnan a hercegség központjába, Nyitra alá érkezett a császári sereg. Géza és László kerülve a nyílt összecsapást, a felperzselt föld taktikáját alkalmazva vonult vissza. IV. Henrik követve a hercegeket Nyitráról a Garam majd az Ipoly völgyén

⁵⁴ KNIEZSA István: Magyarország népei a XI-ik században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Szerk.: Serédi Jusztinián. Bp. 1938. 452–453. és 472. (térkép).

⁵⁵ SRH I. 381–386.; KRISTÓ Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. (a továbbiakban: KRISTÓ: Árpád-kor háborúi) 64–65.

⁵⁶ SRH I. 383–388.; KRISTÓ: Árpád-kor háborúi 64–65.

át Váchoz érkezett, ahol Géza megvesztegette a német sereg vezetőit, akik visszafordulásra bírták a császárt.⁵⁷

Világosan kirajzolódik Salamon és a hercegek 1074-es konfliktusának eseményei alapján a hercegség bihari és nyitrai központját összekötő útvonal. A Biharból induló út Kemejen át ért a Tiszához, talán a szolnoki révhez,⁵⁸ amelyhez a szalacsi sószállító út is csatlakozott. Onnan a pesti rév irányában haladt, majd Mogyoród, Vác következett. Itt a Duna bal partján futó útvonalon ment tovább. Vác fölött az Ipoly és a Garam völgye következett. Végül Garamszentbenedeknél nyugatra fordulva érte el Nyitrát az út. A hercegség két központját összekötő útvonal tehát Vácon keresztül haladt át. Az útvonalnak politikai szerepe mellett óriási volt a gazdasági jelentősége is. Az országon áthaladó nyugat–kelet irányú tranzit útvonal egy fontos ága éppen Vácon keresztül haladt a kelet–nyugati távolsági kereskedelem fordítópontja, Prága irányába. A Vác környékén felbukkanó délkeleti, illetve morva és lengyel eredetű régészeti leletek bizonyítják, hogy délkelet–észak irányú távolsági kereskedelem útvonala is érintette Vácot.⁵⁹ A távolsági kereskedelem ellenőrzése a gazdasági előnyökön túl természetesen tovább emelte az útvonal politikai szerepét.

A hercegeknek, Bélának 1048 és 1060, illetve Géza és László hercegeknek 1064 és 1077 között elemi politikai érdekük volt a fontos útvonal biztosítása. Ennek egyik eszköze lett

⁵⁷ SRH I. 398–400.; KRISTÓ: Árpád-kor háborúi 65–66.

⁵⁸ A krónikakompozíció szerint a kemeji ütközet után Géza herceg Cothoydnál kelt át a Tiszán. SRH I. 384.; Salamon király a győzelem után a krónika szerint Thoroyd-nál kelt át a folyón, SRH 119. fej. Cothoydot és Thoroydot azonosnak tarthatjuk, lokalizálása bizonytalan, azonosították Tokajjal, de a tiszántúli Egyek melletti Kota-érrel is. Lásd Képes Krónika. Bp. 1986. 341. (418. és 421. jegyzet; a jegyzetek Kristó Gyula munkái) és Johannes de THUROCZ: *Chronica Hungarorum*. II/1. (Commentarii.) Comp.: MÁLYUSZ, Elemér–KRISTÓ, Julius. Bp. 1988. 376. Géza herceg a csata után menekült és ezért nem a forgalmasabb és valószínűleg kiépítettebb szolnoki révet választotta az átkeléshez, hanem a legközelebb eső átkelőt.

⁵⁹ KRISTÓ Gyula: *A tizenegyedik század története*. Bp. 1999. 158–159.

az útvonalon fekvő egyházak támogatása és újak létrehozása. A kereskedelmi szálláshelyek kialakulása előtt az egyházi intézmények pótolták nagyrészt az utazáshoz nélkülözhetetlen infrastruktúrát azzal, hogy szállás- és étkezési lehetőséget nyújtottak az úton lévőknek. Az utazó királytól és udvarától kezdve az egyszerű utazóig mindenki reménykedhetett bizonyos fokú, társadalmi státuszának megfelelő vendéglátásban.⁶⁰ Az alapítók és a donátorok, illetve családjuk irányában pedig még inkább megkülönböztetett figyelmet, politikai lojalitást tanúsítottak az egyházi intézmények.⁶¹

A hercegség megszületése után újból előtérbe került Vác, a püspökség politikai jelentősége. Talán már Béla herceg támogathatta a püspökség megerősítését, központjának fejlesztését. 1064 után, különösen pedig 1071-et követően, amikor kiéleződött Salamon király és a hercegek közötti ellentét, Géza hercegnek támogatnia kellett Vácot, hogy növelje a politikai befolyását, maga oldalára állítsa főpapját. Az útvonal biztosítása mellett Géza azért is támogathatta a váci egyházmegyét, mert a püspökség északi szegélye talán a nyitrai dukátus részét képezte, vagy legalábbis határterülete volt.⁶² Gézának alapvető érdeke lett a hercegségéhez tartozó vagy azzal érintkező egyházmegyék vezetőinek megnyerése. A váci püspök-nél is szorosabb lehetett a bihari püspök kapcsolat a hercegekkel. Ezt bizonyítja, hogy 1073-ban Salamon király és Géza herceg között Esztergomban kötött megegyezés betartása érdekében a megállapodó felek két-két főemberüket adták tiszul egymásnak. Géza herceg egyik tiszul adott híve éppen a biha-

⁶⁰ PEYER, Hans Conrad: *Gastfreundschaft und kommerzielle Gastlichkeit im Mittelalter*. München, 1983.; SCHMUGGE, Ludwig: *Zu den Anfängen des organisierten Pilgerverkehrs*. In: *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*. München, 1983. 37–59.

⁶¹ Jól példázza ezt a szekszárdi bencés monostor. A bencés kolostort I. Béla alapította és választotta temetkező egyházzá. A monostor apátja értesítette a monostor alapítójának fiát, Géza herceget, hogy Salamon király támadására készül ellene. SRH I. 381.

⁶² A nyitrai hercegség területére lásd KRISTÓ: *Hercegség* 65–66.

ri püspök volt.⁶³ Géza azzal, hogy szoros kapcsolatot épített ki a váci és a bihari püspökökkel, gyakorlatilag biztosította a Nyitrától Biharba menő útvonal nagy részét. A váci és a bihari püspökség a Tisza mentén hosszan határos volt egymással,⁶⁴ így a fontos tiszai átkelőknél érvényesült a hercegek befolyása. A két püspök felügyelete alá tartozó egyházak pedig megfelelő infrastrukturális háttérrel adhattak Nyitra és Bihar közötti kapcsolattartásban. Az egyházi intézmények fontosságát mutatja, hogy Géza hercegeként (1064–1074), majd királyként (1074–1077) és Szent László hercegeként (1064–1077) – tudomásunk szerint – három egyházat alapított vagy adományozott meg jelentősen. Géza 1074 körül a váci püspökség számára tehetett jelentős adományt, amikor a székesegyházat befejezte,⁶⁵ majd 1075-ben megalapította a garamszentbenedeki bencés apátságot.⁶⁶ Szent László 1074-ben a mogyoródi csata előtt tett fogadalma teljesítéseként a csata helyén szintén bencés apátságot hozott létre.⁶⁷ Mindhárom szóban forgó egyház a politikailag fontos út mellett fekszik.

Géza természetesen nem csupán azért részesítette kiemelt támogatásban a váci püspökséget, mivel rajta keresztül haladt át saját hatalma szempontjából fontos útvonal. Géza hercegeként már 1064-től, különösen pedig 1071-től tetteiben a királlyal egyenrangú személyként igyekezett megjelenni.⁶⁸ Her-

⁶³ SRH I. 378.

⁶⁴ ORTVAY: Egyházi földleírás. Térképkötet, Magyarország egyházmegyéi a XIV. század elején c. térkép.

⁶⁵ A garamszentbenedeki alapítólevél a hercegtől az apátsághoz került birtokok szomszédságában említi a váci püspökség birtokait. Feltételezhetjük, hogy a hajdani hercegi birtokok mellett feltűnő váci püspökséghez tartozó területek Géza herceg adományából kerültek a püspökséghez. DHA 216. A váci adományokra utal a krónika is. SRH I. 395.

⁶⁶ DHA 213–218.

⁶⁷ SRH I. 388–393. SÖRÖS Pongrácz: Elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912. 398.

⁶⁸ MAKK Ferenc: Salamon és Géza viszálya. In: MAKK: A turulmadártól 143–161.; KRISTÓ–MAKK: Árpád-házi uralkodók 101–110.

cegeként például csak ő és apja, Béla veretett pénzt⁶⁹ és gyakorolt ezzel Magyarországon kizárólag a királyt megillető jogot. Gézának a reprezentáció terén is törekednie kellett, hogy hatalmát alattvalói előtt megjelenítse. A gregoriánus reformok előtt, amikor a királyi hatalomban erősen összekapcsolódott a világi és az egyházi kormányzás feladata, különösen nagy figyelmet fordítottak az uralkodók az egyházi reprezentációra. A királyi reprezentációhoz szorosan hozzátartoztak a jelentős templomok meglátogatásai, templomszentelésen való részvétel, az ünnepélyes bevonulások, a szimbolikus újrakoronázások és más kormányzati aktusok. Mindezekkel folyamatosan tudta az uralkodó, illetve a vele magát egyenrangúnak valló hatalmát megjeleníteni. Erre a feladatra a bencés monostorok zárt világa kevésbé volt alkalmas. Sokkal inkább megfeleltek ennek a forgalmas helyeken, népesebb településeken fekvő, a laikus világ felé nyitottabb püspöki székesegyházak. Gézának így szüksége volt arra, hogy megfelelő egyházi tereket nyerjen a szükséges reprezentáció számára. Ilyen célok is hozzájárultak ahhoz, hogy Géza támogatta a váci püspökséget, befejezte a székesegyház építését⁷⁰ és birtokadományokkal is gazdagította.

Érzelmileg is szorosan kötődött Géza a váci egyházhoz. A mogyoródi csata előtt a korabeli szokás szerint mindkét herceg fogadalmat tett és egy-egy szent segítségét kérte, hogy támogassák katonáikat Salamon feletti győzelem elérésében. Szent László Szent Mártonhoz fordult és a győzelem után fo-

⁶⁹ KRISTÓ: Hercegség 94.; GEDAI István: Numizmatikai adatok a dukátus történetéhez. In: *Folia Archaeologica* 20 (1969) 101–103.

⁷⁰ Az Árpád-korban nem tűnik ritkának egy jelentős templom építkezésének elhúzódnása még a kőben és építőanyagban gazdag vidéken sem. Az 1009-ben alapított pécsi püspökség székesegyházát bő három évtized múltán Péter király fejezte be. Az 1018 körül alapított székesfehérvári prépostsági templom sem készült el 1038-ra. Az 1064-ben leégett pécsi székesegyház még fél évszázad múltán sem volt teljes egészében helyreállítva. Az 1131 és 1141 között uralkodó II. Béla király által alapított aradi prépostság templomának végleges befejezése és felszentelése csak 1224-ben történt meg.

gadalját beváltva bencés monostort alapított⁷¹ a szent tiszteletére a csata helyszínén. Géza Szűz Máriát, a váci székesegyház védőszentjét hívta segítségül és öccséhez hasonlóan szintén teljesítette ígéretét.⁷² A mogyoródi domboknál Szűz Mária és Szt. Márton támogatásával kivívott győzelem teremtette meg a lehetőséget, hogy Székesfehérvárott Géza királlyá koronáztassa magát.⁷³ Szűz Mária támogatásával kivívott győzelem még szorosabbá tette Géza kapcsolatát a váci székesegyházhoz. Az érzelmi kötődést leginkább az bizonyítja, hogy még életében temetkezőegyházának választotta a váci székesegyházat.⁷⁴ Egy kibontakozó hagyománnyal, nagybátyja, I. András és saját apja, I. Béla gyakorlatával szakított Géza, mivel mindkét koronás elődje saját maga alapította bencés monostort választott örök nyughelyül.⁷⁵ Noha Géza is alapított bencés monostort Garamszentbenedeken, mégsem követte elődei szokását, és ez bizonyítja, hogy milyen szoros érzelmi szálak fűzték az uralkodót a váci egyházhoz.

A váci püspökség alapítását Péter király kezdte meg 1038 és 1041 között, de a befejezés, a váci püspöki központ teljes kiépítése Géza hercegre, illetve királyra maradt. Valójában tehát a krónikás nem állt messze az igazságtól, amikor Gézát mint a váci püspökség alapítóját ábrázolta.

⁷¹ SRH I. 388–393.

⁷² SRH I. 388., 394–395. A krónika szövege templomépítést említ, de bizonyosan a székesegyház befejezéséről lehet itt szó, mivel a mogyoródi ütközetben, tehát közvetlenül a fogadalomtétel után elhunyt Ernyeai ispánt a krónika szerint a váci székesegyházban temették el. SRH I. 392. 1074 tavaszán a székesegyház már olyan állapotban volt, hogy előkelők temetkeztek benne.

⁷³ SRH I. 394.

⁷⁴ SRH I. 403.

⁷⁵ I. András az általa alapított tihanyi monostorban (SRH I. 357.), I. Béla pedig a saját maga létrehozta szekszárdi bencés apátságban temetkezett. SRH I. 360.

A KÖZÉPKORI VÁC TÁRSADALMA

középkori Vác társadalmát nem lehet ugyanazzal a módszerrel feldolgozni, mint napjainkét. A társadalom leírására a 18. század vége óta Európában elsősorban statisztikai adatokat használnak fel. A statisztikai eljárás ebben az esetben azonban kétszeresen is alkalmazhatatlan. A középkori gondolkodás nem ismerte a statisztikát. Készítettek ugyan különböző célú összeírásokat, de ezeknek nem az volt a céljuk, hogy a társadalmat elemezzék, hanem, hogy pl. nyilvántartsák az adókat és az adósságokat. A történészek – jobb híján – ezeket az összeírásokat használják statisztikák készítésére. A hibalehetőség e források felhasználásakor igen nagy: a statisztikai sorozatoknak ugyanis minőségileg hasonlóaknak kell lenniük, az értékek változhatnak, de a mértékegységeknek azonosnak vagy közel azonosnak kell lenniük. A „középkori statisztikai forrásokról” ez azonban csak a legritkább esetben mondható el, Magyarországon pedig még ritkábban van ilyen szerencséje a kutatóknak.

Ez az általános, az egész középkorra érvényes probléma azonban eltörpül amellet, hogy Vác esetében még ilyen nehezen kezelhető források sem maradtak ránk. A magyar városokban a 14. század végétől kezdve ismerjük az első, nagyobb adatsorokat magukban foglaló forrástípusokat. Ilyenek a telekkönyvek, amelyekbe az egyes épületek tulajdonosváltásait vezették be, a különböző típusú városkönyvek, amelyekbe a városi tanács előtt lezajlott jogügyleteket foglalták.¹ Ezekből

¹ A középkori magyarországi városkönyvek, egyáltalán a városi kancelláriák sajátos írásbeliségének áttekintése mindmáig hiányzik. A felvidékiekre: LEHOTS-

a feljegyzésekből jól rekonstruálhatók a településen található ingatlanok, árak, az árváltozások, a polgárok gazdagsága, foglalkozásuk, és a nevek alapján több-kevesebb bizonyossággal a nemzetiségre is következtetni lehet. Az igazi kincset persze az összeírások jelentik. Egy püspöki városban a 15. századtól kezdve évente legalább háromféle adóösszeírást készítettek. Korábban megelégedtek egyszerűbb elszámolási módszerekkel, pl. az adószedők pálcájára vésett rovásokkal is. A háromféle összeírás megfelelt a városlakók által fizetett háromféle adónak: a királyi, az egyházi és a földesúri adót különféleképpen szedték, mindegyikről évenként új kimutatást készítettek, az összeg vagy a termények átvételéről pedig nyugtát állítottak ki. Esetleg – hadjárat vagy nagy királyi kíséret érkezése előtt – a beszállásra alkalmas házakat is számba vették.²

Csakhogy Vác esetében a középkorból egyetlen ilyen összeírás sem maradt ránk, még töredékesen sem. Nem egyedi jelenségről van szó. A török hódítás által érintett városok szinte mindegyike hasonlóan szegény írott forrásokban. A középkori Vác Nógrád megye legszélén feküdt, középkori forrásadottságai mégis éppolyan szegények, mint a déli határánál kezdődő Pest megyéé.³ Vác és vidéke az oszmán megszállás évtizedei és a gyakori uralomváltások alatt szinte mindenkorábban keletkezett forrását elveszítette. Nyomtalanul elpusztult a középkori város teljes levéltára. A modern levéltári nyilvántartási rendszernek köszönhetően össze lehet gyűjteni az összes, Vác városa által kibocsátott és a középkori Magyaror-

KÁ, Darina: *K počiatkom vedenia mestských knih na Slovensku. Historické štúdie* 1959. Egy példa a telekkönyvekre: MOLLAY Károly: *Első telekkönyv. Erstes Grundbuch 1480–1553*. Sopron, 1993. Sopron város történeti forrásai A/1.

² Budán összeállítottak egy ilyen jegyzéket 1436-ban, amikor Zsigmond császár a bázeli zsinatot a magyar fővárosba akarta költöztetni. KUBINYI András: *Budapest története a későbbi középkorban*. In: *Budapest története*. II. Bp. 1973. 19. (a továbbiakban: KUBINYI: Budapest)

³ TRINGLI István: *Pest megye története 1301–1526. Előljáróban*. In: *Pest megye története*. (megjelenés alatt) (a továbbiakban TRINGLI: Pest megye)

szág területén található oklevelet. Ezek számbavételével is csupán négy oklevél maradt ránk, az első 1468-ból, az utolsó 1522-ből. Mind a négy csekély jelentőségű ügyben kelt, számkra mégis fontosak, jobb híján ugyanis részben ezekből a töredékes adatokból tudjuk rekonstruálni a város életének történéseit.⁴ Igen jellemző a négy oklevél fennmaradási helye is. Kettő az oszmánok által soha el nem ért Selmecebánya város levéltárában vészelte át az idők viszontagságait – mindkét irat címzettje ugyanis Selmecebánya város tanácsa volt –, kettő pedig különböző családi levéltárakba került.

Elpusztult a város földesurainak, a váci püspöknek és a káptalannak a középkori levéltára is. A váci káptalan hiteleshelyi levéltára sem élte túl az oszmán hódítást. A Vácra vonatkozó egyéb okleveles említések csak szétszórva találhatók meg. A forrásszegénységből fakadó nehézségek illusztrálására álljon itt egyetlen példa. A középkor végén a város lakossága több mint ezer fő lehetett. A több mint ezer főből név szerint legtöbbet 1511-ből ismerünk, ekkor ugyanis tizenegynek a nevét tartotta fenn egy oklevél.⁵ A források ilyen mértékű hiánya az analogikus módszer használatára kényszerít. A város társadalmának leírásakor egyrészt segítségül hívjuk más, szerencsésebb forrásadottságú városok példáját, másrészt későbbi korokból származó adatokból próbálunk a középkor viszonyaira visszakövetkeztetni.

Ha a középkori társadalomról beszélünk, nem szabad elfelejteni, hogy olyan fogalmat használunk, amit a kor nem is-

⁴ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MOL DL) 45284, 75491; Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MOL DF) 235539, 235575. Ezek közül három magyar fordításban is olvasható „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben!” Írásos emlékek Vác múltjából 1074–1990. Összeáll.: HORVÁTH M. Ferenc és PINTÉR Tamás. Váci történelmi tár I. (a továbbiakban: VTT I.) 36., 39., 43. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. CD-ROM. Bp. 2000. Még egy Vác városa által kiadott oklevelet is feltüntet (MOL DF 207291), ennek azonban valószínűleg nem Vác a kibocsátója.

⁵ MOL DL 82336., kiadása VTT I. 41.

mert. A magyar társadalom szó nyelvújítási eredetű, de más európai nyelvekben sem használták akkortájt semmiféle kifejezést erre a fogalomra. Nem is volt rá szükség. A hatalomtól független, elsősorban a gazdasági viszonyok által meghatározott emberek közti kapcsolatrendszer, a társadalom Európában a csak a polgári kor kezdetén, a 18. században jött létre, a fogalom mai értelmű használata pedig csak a 19. században alakult ki. Amikor tehát a polgári kor előtti társadalomról beszélünk – legyen szó akár a Római Birodalom vagy a középkori Magyar Királyság lakóiról – tudnunk kell, hogy egy mai fogalmat vetítünk vissza a múltba.⁶

Magyarországon a középkort a mohácsi csatáig szokás számítani. A korszakhatárok mindig valamilyen jelentős politikai eseményhez kapcsolódnak. A társadalomban azonban általában hosszú távú folyamatok érvényesülnek, a társadalmi változások nem mindig esnek egybe a politikai történet korszakhatáraival. Egy város történetének korszakai egészen eltérhetnek az országos korszakoktól. Vác esetében azonban ez nincs így. A város középkori társadalmában két egymástól élesen elváló korszakot lehet megkülönböztetni: egy korait, ami a 13. század 50-es, 60-as éveig tartott és egy azutánit, ami a török hódítással zárult le. Az első korszakhatár Magyarország nagy részén érvényesült, a második pedig a korán hódolttá lett más városokban érzékelhető. Ráadásul Vác történetének egy fontos fordulópontja csaknem pontosan egybeesett a mohácsi vésszel, három évvel később, 1529-ben ugyanis jelentős változás történt a városban.

Vác társadalmának első korszakáról szóló legkorábbi hirtetés 1075-ből származik. Egy évvel azután, hogy írott forrás először említette a várost, a garamszentbenedeki apátság alapítóleveléből megismerhetjük az első váci lakost, Neskut is. Ebben az oklevélben I. Géza király többek közt az apátságnak

⁶ BRUNNER, Otto: *Neue Wege der Sozialgeschichte. Vorträge und Aufsätze.* Göttingen, 1956.

adta a Naszály erdeje mellett a Nesku nevű aranyművest atyafiával együtt, valamint öt ekealj földet.⁷ Ötnegyed évszázaddal később, 1209-ben III. Ince pápa megerősítette ezt az adományt, akkor már egyszerűen csak *váci aranyművesekről* szólt az oklevél.⁸

A váci püspökség alapításának végérvényes befejezése után a püspöki székváros környéke még királyi birtok volt. Géza király az apátság részére csak a saját földjét adományozhatta el. A föld azonban önmagában keveset ért. Az adomány lényege ugyanis a földhöz tartozó Nesku és rokonsága volt. Nesku – mint az ország lakosságának túlnyomó része – szolga volt. A környéken élő többi szolgarendű lakótól annyiban különbözött, hogy egy különleges szakmához értett. Természetesen nem kell egy egész váci ötvös-kolóniára gondolnunk. A királyi udvarháznak és a püspökségnek speciális igényei voltak: drága edények és kegytárgyak, ezért élt itt az az ötvös-szolga, akit az uralkodó átengedett az újonnan létrehozott apátságnak, amelyet a püspökséghez hasonlóan fel kellett szerelni templomi eszközökkel. A püspöki templom és a palota körül – ami a mai ferences templom és rendház környékét magában foglaló emelkedőn feküdt – jött létre Vác városa. A lakók túlnyomó része mezőgazdasági termeléssel foglalkozó szolga lehetett, bizonyára akadtak köztük olyan egykori udvarnok-leszármazottak, akiknek ősei valamikor a királyi udvarháznak szolgáltak. A korai középkor szokása szerint ők később is megtartották jogi helyzetüket. A települést városnak, latinul *civitas*nak nevezték, ez automatikusan kijárt minden püspöki székhelynek, függetlenül attól, hogy valójában meny-

⁷ *Diplomata Hungariae antiquissima*. Vol. I. Edendo operi praefuit GYÖRFFY, Georgius. Bp. 1992. 215., VTT I. 26.

⁸ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I*. KNAUZ, Ferdinandus. Strigonii, 1874. (a továbbiakban: MES), VTT I. 28.

nyire volt városias.⁹ A korai Vác igazi spontán növekvő váraljai település volt. Gerincét a „vár” – azaz a székesegyház és a palota – alatt húzódó főút, a mai Budapesti főút képezte. Ebből ágaztak ki a szabálytalan vonalvezetésű utcák. A vár és a váralja találkozásánál az út kiszélesedett, itt állt Vác piaca. Valahol a korabeli székesegyház alatt gyaníthatjuk az ősi révet.¹⁰

1241 fekete vasárnapján, ami abban az esztendőben március 17-re esett, a mongol csapatok egyik portyázó előőrse feldúlta a várost és a székesegyházat.¹¹ Néhány héttel később a város a mongolok által majdnem egy éven át megszállt országrészhez került. Ma már lehetetlen megállapítani, hogy a tatárjárásnak mekkora szerepe volt a 13. század második felében lezajlott változásokban, vajon a mongol pusztítás nélkül is olyan gyors változások történtek volna, mint amelyek néhány évtized alatt eltemették az Árpád-kor régi rendjét. Vác esetében három újdonság figyelhető meg az újjáépítést követően: új terület, új nemzetiség és új társadalmi viszonyok jelentek meg.

A korai Vác pontos határait nem ismerjük, de a mai Fürdő utca, Piarista utca vonalától északra aligha álltak jelentősebb épületek. Az újonnan érkezett telepések nem a régi Vácon levő házakba költöztek, hanem addig többé-kevésbé lakatlan területen építették fel házaikat. Az új település tengelye továbbra is a valószínűleg már ekkor Nagy utcának hívott főút volt. Más telepített városokhoz hasonlóan ehhez szabályosan – a régi városnál mindenesetre sokkal szabályosabban – csatlakoztak az új utcák. Szabályosan kimért volt a város főtere, a mai Március 15. tér is.¹²

⁹ LADÁNYI Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum. Terminologische Fragen in der ungarischen Städteentwicklung.* In: *Annales universitatis Budapestinensis* 18. (1977)

¹⁰ GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* IV. Bp. 1998. (a továbbiakban: ÁMTF) 313.

¹¹ Rogerius mester siralmas éneke. Ford.: HORVÁTH János. In: *A tatárjárás emlékezete.* Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1981. (Bibliotheca Historica), VTT I. 31.

¹² *Magyarország régészeti topográfiája* 9. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/2. k. Írta: DINNYÉS István–KÖVARI Klára–KVASSAY Ju-

Az új lakók németek voltak. Semmiféle biztos fogódzónk nincsen arra, hogy honnan érkeztek. A 12. századi német betelepülők többnyire németalföldiek voltak, kb. a mai Luxemburg környékéről származtak, közülük sokan nem is német, hanem francia anyanyelvűek voltak. A tatárjárás után azonban túlnyomórészt délnémet és cseh területekről, néha Lengyelország felől érkeztek az új beköltözők. A mai Március 15. tér alaprajza alsó- és felső-ausztriai, valamint cseh–morva párhuzamokat mutat.¹³

A jövevények társadalmi állása minden tekintetben ellentéte volt a régiekének, azok túlnyomórészt szolgák, ezek szabadok voltak. A korabeli latinság a szabadon költöző, más földjén lakó, saját vagyonnal rendelkező, a föld urának meghatározott szolgálattal tartozó réteget *hospes*nek nevezte, magyarul *vendégek*nek hívták őket. A *hospes* nem volt feltétlenül külföldi, de majdnem mindig idegen volt, akit a föld birtokosának, a földesúrnak kellett megvédenie.

A vendégek letelepedésével nem egy új városrész, hanem egy új város jött létre. Nevével egy 1319-ből származó, Lőrinc váci püspök által kibocsátott oklevélben találkozunk először, ahol a *német várost* a *magyar város* mellett említették.¹⁴ A középkor végén a város saját okleveleiben is gyakran találkozunk a két – a régi és az új település – megkülönböztetésével. *Mi, Bornemissza Benedek bíró és mindkét városnak, tudniillik Német- és Magyar-Vácnak esküdt polgárai*, így címezték magukat 1468-ban a két város elöljárói.¹⁵ 1503-ban *Neumeister János bíró és Vác-Németváros más esküdt polgárai* foglalták

dit–MIKLÓS Zsuzsa–TETTAMANTI Sarolta–TORMA István. Szerk.: Torma István. Bp. 1993. (a továbbiakban: MRT 9.) 379. ssk.

¹³ KUBINYI András: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története. I. Szentendre, 1983. 64. *Studia comitatensia* 13. (a továbbiakban: KUBINYI: Vác)

¹⁴ *in civitate nostra Vaciensi ... civitatis dicte Teutonice ... civitatem dictam Hungaricalem*. MES II. 768., VTT I. 32.

¹⁵ *Nos Benedictus Bornemissa iudex iuratique cives utriusque civitatis tam Teotonicalis quam Ungaricalis Waciensis*. MOL DL 45284., VTT I. 36.

írásba egy szőlő eladásának ügyét *Vác-Németvárosban*.¹⁶ 1515-ben *Vác-Németváros bírása és esküdt polgárai* írtak a selmeciekhez.¹⁷ 1520-ban a váci Magyarvárosban fekvő házat emlegették.¹⁸ Tehát két, nemzetiségi alapon különálló város jött létre. Az egyiket Vác-Magyarvárosnak hívták, ez a régi váraljai településen, annak tovább növekedéséből alakult ki. A másik Vác-Németváros volt, ennek központja a mai Március 15. téren feküdt. Minden tekintetben két külön város élte egymás mellett az életét. Az egyházigazgatási határok, általában az egyházi igazgatás mindig konzervatívabb a világinál. A nyugati kereszténységhez tartozó városok nagy része – még egészen nagy városok is – eredetileg egyetlen plébániához tartoztak, ami csak lassan vált több részre. Vácon azonban a 13. századtól kezdve az egész középkoron át két plébánia állt: a Magyarváros Antiochiai Szent Margitról elnevezett egyháza és a Németváros Szent Mihály-temploma. A Magyarváros szabálytalan alaprajzának jól megfelelt a Szent Margit-templom fekvése, ez ugyanis nem benn a városban, hanem annak szélén, kb. a mai Karolina-iskola helyén állt. A Szent Mihály-plébániatemplom a Németváros szívében, a háromszögletű piactéren állt. A két városnak külön bírása, külön tanácsa volt, külön oklevéladást folytattak, mindegyikük a saját pecsétje alatt. A Németváros pecsétjét ismerjük: a város és a plébánia védőszentjét, Szent Mihályt ábrázolta. A két várost külön fal vette körül. A városfal valószínűleg a középkor végén épült, igen jellemző, hogy nemcsak kifelé választotta el a városokat a külvilágtól, hanem egymástól is.¹⁹ A befelé mindennap érvényesülő megkülönböztetést kifelé nemigen érzékelték. A városfalakon túl már egyszerűen csak Vácról beszéltek, a Vácról elszármazottak családneve Váci lett. 1468-ban ugyan

¹⁶ *Johannes Neumeister iudex cetrique iurati cives Theotonicalis Vaciensis civitatis... Datum Vacie civitatis Theotonicalis.* MOL DL 75491., VTT I. 39.

¹⁷ *richter und geschworene purger der teutzen städt Watzenn.* MOL DF 235575.

¹⁸ MOL DL 106083.

¹⁹ MRT 9. 379. skk.

az egyik városi oklevél mintha közös bíróról beszélt volna, később azonban semmi nyoma a két város összeolvadásának. A Németváros földesura a váci püspök volt, a Magyarvároson azonban ketten osztoztak: a püspök és a káptalan.

Mikor költöztek a németek Vácra? A pontos időpontot nem tudjuk meghatározni, csak azt, ami előtt már biztosan éltek itt németek. 1276, sőt 1273 előtt meg kellett hogy kezdődjék a betelepítés. Akkor, amikor Árpád-házi Szent Margit szentté avatására először tettek kísérletet, készítették el a királylány első életrajzát. Ebben a legrégebb Margit-legendában olvashatjuk egy Benedek nevű fiatal, vizkóros váci szabó csodálatos gyógyulása mellett *egy német származású Elza nevű Vác várából való bűnbánó leány* történetét.²⁰ Ő az első azonosítható német lakos a városban. 1299-ben egy Hermann és Jakab nevű váci testvérpárról értesülünk, akik Tolmács egy részét vették bérbe.²¹ A vendégek behívása a földesúr feladata volt, azaz a váci püspöké. Nem tudjuk, ki volt a telepítés kezdeményezője, talán az 1262-től püspöki süveget viselő Fülöp, vagy valamelyik elődje.

A város németsége két és fél évszázadon keresztül fennmaradt. Idővel a két város nemzetiségi különállása elhalványodott. 1468-ban a Németváros bírója a magyar nevű Bornemissza Benedek volt, mellette bizonyára más magyar nemzetiségű polgára is volt a Németvárosnak. A 13. században a Duna mentén sorra jöttek létre német telepek: Pesten már a tatárjárás előtt; ők költöztek át később a budai Várhegyre. Németek laktak Visegrádon, Maroson (a mai Nagymaroson) és Verőcén. A közeli német településekkel a váciak szoros kapcsolatot tartottak fenn, gyakran házasodtak lakóikkal, ez is biztosította nemzetiségük megmaradását. A középkor végére

²⁰ Boldog Margit élettörténete. Ford.: BELLUS Ibolya. In: Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Bp. 1999. 47. Ugyanez egy 14. századi fordítás felhasználásával Ráskai Lea tolmácsolásában: Szent Margit élete 1510. Bp. 1999. 339. Régi magyar kódexek 10.

²¹ ÁMTF IV. 312.

Vác és a szintén német lakosságú Garam-vidéki bányavárosok kapcsolatai váltak intenzívvé. A 16. század elején még számos német nevű személy élt a városban, a négy ránk maradt városi oklevélből az egyiket németül írták, tehát a városnak németül fogalmazni tudó írnoka is volt.²² A török hódoltság korára a Németváros és a Magyarváros megkülönböztetés mégis eltűnt, akárcsak a törökkori forrásokból a német nevű váci lakosok. Nagy részüket Szapolyai János üzte el 1529-ben, így büntetve őket azért, mert Ferdinánd király pártjára álltak.²³ Nemcsak Vác, hanem Buda német polgárainak egy része is ekkor kényszerült elhagyni szülővárosát.²⁴

Két, néha három nemzetiség rendszeresen élt együtt a magyarországi városokban. A 15. században gyakran megosztottak a városvezetésen pl. úgy, hogy az egyik évben az egyik, a másikban a másik nemzetiség állított bírót. Kolozsvár, Buda, Nagyszombat, Zsolna polgárai a középkor végére írásba foglalt jog alapján osztottak meg a város kormányzatán. A váci kettős város ehhez a berendezkedéshez nem hasonlítható, ezeken a helyeken ugyanis a város egysége érintetlen maradt. A nemzetiségi alapon megosztott kettős város sem volt példa nélküli Magyarországon, ehhez hasonlóval csak egy helyen találkozunk, a Duna túlsópartján, az Anjou-kori Visegrádon. Ott 1338-ban említették először Visegrád-Magyarvárost, majd 1350-ben Visegrád-Németvárost.²⁵ A hasonló berendezkedés azonban nem jöhetett létre közvetlen példakövetés útján. A visegrádi kettős város valószínűleg Károly király udvarának Visegrádra költözése után alakult ki.²⁶ Vác berendezkedése önálló fejlődés eredménye volt, amit földesura, a püspök való-

²² MOL DF 235575.

²³ VASS Előd: Vác a török korban. In: Vác története. I. Szentendre, 1983. 77. *Studia comitatensia* 13.

²⁴ KUBINYI: Budapest 208.

²⁵ MOL DL 57087., BAKÁCS István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp. 1982. 641. sz. Pest megye múltjából 5.

²⁶ TRINGLI: Pest megye. Városok.

sított meg. A püspökök céltudatos telepítő munkát végeztek: három birtokukra, Vácra, Verőcére és Nógrádra vendégjoggal rendelkező lakókat telepítettek. Vác és Verőce hospesei biztosan németek voltak, a nógrádiak ezzel szemben valószínűleg magyarok.

Forrásaink ezután általában a Németvárosról szóltak. Az itt élők beköltözésükkor egyetemlegesen jutottak a vendégek kiváltságának, ahogy akkor mondták, a hospesszabadságnak a birtokába. Magyarváros lakossága részben megőrizte folyamatoságát, ott a társadalmi átalakulás bizonyára lassabban zajlott le. A középkor végére azonban az ott élők is éppolyan püspöki városi polgárok lettek, mint a németvárosiak. A vendégek jogait a földesúr írásba foglalta. A kiváltságlevelek és a bennük foglalt jogok nagy vonalakban hasonlítottak egymáshoz, azonban sok helyi sajátosság is érvényesült. Ha ugyanaz a földesúr rövid időn belül több településére is vendégeket hívott, akkor szabadságaik különösen hasonlóak voltak, legfeljebb csak az adófizetés napjai változtak. Sem Vác, sem Verőce szabadságlevele nem maradt fenn. Ránk maradt azonban a nógrádi hospesek kiváltságlevele. Györffy György vetette fel először, hogy a nógrádi vendégek jogait a váciak mintájára állíthatták össze.²⁷ Fülöp váci püspök, aki királynéi kancellár és a kor belpolitikájának egyik fontos szereplője volt, érdemeiért a királytól megkapta Nógrád várát és az alatta levő települést. Ezután Nógrád földesura egészen a jobbágyfelszabadításig, 1848-ig, a váci püspök volt. Fülöp utóda, Tamás püspök 1284-ben felköltöztette a nógrádi vendégeket a falu fölötti hegyre, hogy ott a király engedelmével várat építsenek. A nógrádi hospesek ekkor kapták kiváltságaikat a püspöktől. Miből álltak ezek a „szabadságok”? A költözés után hat évig a püspöknek fizetendő földbér kivételével adómentességet kaptak; papjukat és bírójukat szabadon választhatták, akit azonban a püspök erősített meg hivatalában; minden szabad ember letele-

²⁷ ÁMTF IV. 314.

pedhetett itt, távozása előtt azonban el kellett adnia házát, a földbérét pedig ki kellett fizetnie; az örökösök nélkül maradtak szabadon végrendelkezhettek javaikról; szabadon tarthatnak vásárt; ügyeikben bírójuk szolgáltatott nekik igazságot, kivéve a lopást vagy emberölést, ezeket az ügyeket ugyanis a település bírója más vendégekkel és a püspök bírójával együtt tárgyalta; a püspöknek évente háromszor fizettek adót, ebből az egyik alkalom a templom védőszentjének ünnepe volt.²⁸ Vác-Németváros alapítása tehát egy jól átgondolt terv része volt, ami pontosan beleillett a „népek gyűjtése” ekkortájt országszerte hangoztatott jelszávába.²⁹

Alig van hamisabb kép annál, amelyik a középkori magyar városokat elsősorban iparos-településeként képzei el, ez legfeljebb csak a bányavárosokra lehetett igaz. Vác lakóinak nagy többsége minden bizonnyal mezőgazdasággal foglalkozott. A gazdálkodás rendjét a helyi szokásjog alakította, a földesúrnak járó adókat pedig az urbáriumok tartalmazták. Középkori urbárium nem maradt ránk Vácról, a törökkorból azonban három is: az első 1578-ból, aztán 1625-ből és 1653-ból.³⁰ Ekkor a székvárosától távol élő püspökök vették számba birtokaikat, ami persze csak elvben volt az övék, hiszen az oszmán hódoltság területére estek. Az úrbéri viszonyok általában nagyon lassan változtak, ezek az urbáriumok több évszázados szokásokat őriztek meg, így felhasználhatók a középkori viszonyok rekonstruálására is. Azt azonban nem szabad elfelednünk, hogy időközben Vácon nagy változások történtek: a két város egyesült, az urbárium mindkettő szolgáltatásait tartalmazta, az egykor külön álló Naszály falu elpusztult lakói Vácra költöztek, ennek viszont az lett az ára, hogy a naszályiak adója a váciakéhoz került. A város két alkalommal fizetett földbért, Szent György és Szent Mihály napján, azaz április

²⁸ ÁMTF IV. 280.

²⁹ SZÜCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp. 1993.

³⁰ TRINGLI István: *A váci püspökség török kori urbáriumai*. Vác, 1989. Váci Könyvek 4.

24-én és szeptember 29-én. Ezek a határnapok a Kárpát-medencében a leggyakoribb földesúri adófizetési napnak számítottak, minden bizonnyal a középkorban is ekkor fizették ki a szabott összeget. A város egy összegben fizetett földbére 100–100 forint volt, ez nem változott a törökkor idején, korábban is ennyi lehetett. Ezen kívül Lukács napján (október 18-án) egy vizát adtak a váciak, ez a korai újkorban három mázsa sózott vizává alakult. A törökkori urbáriumok három adófizetési napja és Nógrád hospes kiváltságából megismert három adózási határnap tehát jól kiegészítik egymást. Valószínűleg korábban is volt *munkálódás és szolgálat, mely fölötte kevés*, azaz robot. Ezt először az 1625-ös urbárium említette, az 1578-as urbárium azonban nagyon szűkszavú, így feltételezhetjük, hogy korábban is kellett a váciaknak némi robotot teljesíteniük. A középkorban a robot azonban általában nagyon csekély volt.

A magyar városok mezőgazdaságában kiemelkedő szerepe volt a bortermelésnek. A Naszály déli oldala magasan szőlővel volt borítva, a törökkori források fejlett szőlőkultúráról tanúskodtak. A szőlővel borított dombokat összefoglaló néven Váci-hegynek, németül *Vocenberg*nek hívták. Az egyes szőlőhegyeknek külön neveik voltak, ilyen volt a várostól északra fekvő *Hermannsgrund*. A városi házak többsége pincézett volt, a bort otthon tárolták. Sem a budai hegyekben, sem a Duna váci oldalán a középkorban nem épültek a szőlőhegyeken bortároló és szőlőfeldolgozó épületek, ún. pincék, ezek csak később jöttek szokásba. A 15. században azonban talán már elkezdődött az ilyen épületek emelése. Egy váci polgár 1457-ben a Pilisben fekvő kékesi pálos kolostornak szőlőt adományozott a Pincevölgy nevű helyen. A középkori Naszály falu területén (a mai Vác határában) mindmáig élő név az Öreg-Pince-völgy és a Kis-Pince-völgy. Ennek ellenére nem biztos, hogy a pálosoknak adott Pincevölgy Vác mellett feküdt, ilyen nevű szőlőhegy a pilisi-budai oldalon bárhol lehetett.³¹

³¹ TRINGLI: Pest megye. Szőlők.

Az iparról keveset tudunk, jószerivel meg kell elégednünk az ismert mesterségek felsorolásával: tudunk vargáról, szabóról, esztergályosról, molnárról, malomépitőről, mészárosról, ötvösről.³² A sor bizonyára könnyen folytatható, hiszen egy város nem képzelhető el pl. kovács nélkül. A városi kereskedelem a heti piacokon és az éves vásárokon zajlott. Ez persze nemcsak a váciaknak, hanem a környékbelieknek is alkalmat adott az adás-vételre. A város hetivásáraitól először 1392-ből és 1430-ból értesülünk. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezek a vásárok ne álltak volna fenn évtizedek óta. Vácon nagyon korán heti két piacnap volt: hétfő és péntek.³³ Megkockáztathatjuk azt a feltevést, az ekkor még országosan is ritka két vásári napnak az a magyarázata, hogy az egyik a Magyarváros, a másik a Németváros piaci napja volt. Mivel középkori adatok nem állnak rendelkezésünkre, a törökkoriakkal kell megelégednünk az éves vásárok, régi magyar nyelven *sokadalmak* esetében.³⁴ Évente három sokadalmat tartottak Vácon: Mátyás (február 24.), Gál (október 16.) és Tamás (december 21.) napján. A város a távolsági kereskedelemről is kivette a részét. A városon keresztül húzódó észak–déli irányú út az ország közepét kötötte össze a bányavárosokkal. A középkor végén e térséggel Vácnak rendszeres kapcsolatai voltak. A középkor végén egyre intenzívebbé váló marhakereskedelem érintette a várost is. A váci rév csak helyi jelentőségű volt, aki át akart kelni a Duna egyik partjáról a másikra, az már a középkorban is leggyakrabban Pest és Buda felé tartott. A Németváros kiépülésével a rév átkerült a mai helyére. A középkori révről nem sokat tudunk, csupán egyetlen említését ismerjük. 1318-ban a Szentendrei-szigeten – ekkor ezt még Rosd-szigetnek hívták –, a Duna áttellenes oldalán feküdt Vácrévi falu. Vác vámszedő hely is volt. A kereskedőket az itt

³² KUBINYI: Vác 55.

³³ KUBINYI: Vác 58.

³⁴ Régi magyar glosszárú. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk.: Berrár Jolán és Károly Sándor. Bp. 1984.

keresztülvezető úton, és ha hajóval közlekedtek, a Dunán is megvámolták. A vám a püspök tulajdona volt, bevétele őt illette.³⁵ A váci kereskedelem egyik legfontosabb forrása a váci vám ügyében 1524-ben lezajlott vizsgálat.³⁶

A vendégek a 14. században önálló rendnek számítottak, a következő évszázadban azonban a társadalom alapképlete egyszerűbbé vált. Mindenkit, aki a földesúri joghatóság alatt élt, jobbágyok közé soroltak. A hospesek szabadsága nem szűnt meg, csak betagozódott a nagy rendek jogai közé. A vendégek állapotából kétfelé vezethetett út: a jobbágyok vagy a városi polgárok felé. Polgárnak azonban sokan számítottak a korabeli Magyarországon. A szabad királyi városok lakói mellett ide sorolták magukat a mezővárosokban és a püspöki városokban élők, sőt talán a módosabb jobbágyok is. Az ország közjoga azonban csak a kerített városok, ahogy akkor mondták, a *kulcsos városok* lakóinak adta meg a polgári állapotot, a többieket jobbágynek minősítette, nem is egészen jogosulatlanul, csakhogy az élet bonyolultabb volt, mint Verböczi István Hármaskönyvének társadalom-felfogása.³⁷

Verőce lakói az Anjou-kor végén még egy kiváltságos hospesközösség tagjai voltak, utódaik egy jó évszázad múlva kétségtelenül jobbágynek számítottak. Nem kell látványos lesüllyedésre, vagy jogfosztásra gondolnunk, adófizetési, bíróválasztási szokásaik aligha változtak, a település azonban nem fejlődött tovább; az ott élők belesimultak a jobbágyi létbe. Vác városi létét nem kérdőjelezte meg senki. Állapota leginkább a nagyobb mezővárosokéra emlékeztetett, de az újabb történeti irodalomban megjelenő püspöki város elnevezés sokkal jobban kifejezi sajátosságait.³⁸ A városlakók nemcsak

³⁵ TRINGLI: Pest megye. Vámok, révek, vásárok.

³⁶ MOL DL 23986., VTT I. 43.

³⁷ WERBÖCZY István Hármaskönyve. III. 8.(CJH). Bp. 1897.

³⁸ KOSZTA László: Püspöki székhely és városfejlődés. (Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig.) In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995.

anyagilag nem voltak egyformák, de jogilag sem. A kései középkor Magyarországon a latin oklevelek finom különbségeket tudtak tenni látszólag ugyanahhoz a renchez tartozók társadalmi helyzete között. A nevek elé illesztett tiszteleti szavak jól eligazítottak az egyén társadalmi csoportokhoz való tartozásában.³⁹ A jobbágyoknak kijáró általános jelző az előrelátó (*providus*) volt. Ezt a szót tették azonban a városiak alsóbb rétegének neve mellé is. A városi polgárok előkelőbbjei – legyenek azok szabad királyi, mezőváros vagy püspöki városiak – a körültekintő (*circumspectus*) tiszteleti szóra tartottak igényt. 1503-ban ezért tett ugyanaz a váci oklevél két váci polgár neve mellé különböző kifejezést. Kernnpeis Mátyás esküdt *körültekintő* volt, egy bizonyos István varga ellenben csak *előrelátó*.⁴⁰ A kétféle szemlélet, az egységesítő közjogi és a valódi társadalmi helyzethez igazodó, sajátos egymás mellett élését figyelhetjük meg egy 1511-es oklevélben.⁴¹ Az akkori váci bírót, Istenes Istvánt a *püspök úr jobbágyának* nevezték, neve elé mégis az előkelő polgároknak kijáró *körültekintő* jelzőt tették. Az oklevél írója helyesen járt el: a bíró polgár, ráadásul bizonyára tehetős ember volt, ő és polgártársai a püspök fennhatósága alatt éltek, tehát jobbágyként számítottak. Az írónak célja nem az volt, hogy degradálja a váciak jogállását. Az ügy a szomszédos királyi birtokot igazgató visegrádi alvárnagy váci hatalmaskodása miatt kezdődött. Igaz ugyan, hogy a váci polgárok házaikat dúlták fel éjnek idején, őket hurcolták a visegrádi várbörtönbe – hogy miért, arról a panaszosok bölcsen hallgattak – mert azonban mégis a földesúrnak kellett indítania, az ő birtokát érte támadás és az ő feladata volt alattvalói védelme. A váciak jobbágyi és polgári állapota tehát nem állt ellentétben egymással.

³⁹ TRINGLI István: Nagyságosok és vitézlők. Címzések és megszólítások a kései középkorban. *História* 1998. 7.

⁴⁰ MOL DL 75491., VTT I. 39.

⁴¹ MOL DL 23986., VTT I. 43.

A „FÖLD ALATTI” VÁC¹

özismert, hogy Vác a középkorban három részből állt: a jelenlegi város déli részén, a Géza király téren és környékén, a 11. században létesült a püspöki székhely, illetve *vár*. (MRT XIII/2. köt. 31/1. lelőhely). Ennek északi szomszédságában, a 11–12. században alakult ki a váralja település, későbbi nevén *magyar város* (MRT XIII/2. köt. 31/2. lelőhely); végül ettől északra a tatárjárás után (a 13. század közepe táján) jött létre a *német város* (MRT XIII/2. köt. 31/3. lelőhely). (7. kép)

A két városrésztől nagyon kevés adat maradt fenn. Földesuruk a váci püspök volt, de a magyar városban a káptalan is rendelkezett birtokrésszel. Magánföldesúri alávetettsége ellenére Vác a forrásokban városként (*civitas*) szerepel. Virágkora a 15. század második felére, 16. század elejére tehető. Ezt a fejlődést szakították meg a törökök háborúi. A törökök hosszabb időre (50 évre) 1544-ben foglalták el. 1593-tól 1625-ig magyar kézen volt, majd 1625-től 1685-ig tartott a második török uralom. A vár és a város felszabadulása 1685-ben következett be.²

¹ A váci középkori pincék részletes feldolgozását a Váci Könyvek 9. kötetében már közöltem (MIKLÓS Zsuzsa: Vác középkori pincéi. Vác, 1996.), ezért itt most csak röviden foglalom össze az eredményeket.

² BÉL, Matthias: Notitia Hungariae novae historico geographica ... Tomus tertius. Viennae, 1737. (Pest megyére vonatkozó része Szabó Béla fordításában: Bél Mátyás Pest megyéről. Szentendre 1977.) 62; TRAGOR Ignác: Vác vára és képei. Vác, 1906. Váci Könyvek I. (a továbbiakban: TRAGOR: Vác vára) 30.; Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/2. Írta: DINNYÉS István–KÓVÁRI Klára–KVASSAY Judit–

Miután a város a vár tövében, illetve a közelében feküdt, sorsa is azonos volt azzal. Épületei részben a törökkorban, részben az utána következő újjáépítés során semmisültek meg. A pusztulás mértékét szemlélteti pl. Tollius Jakab beszámolója, aki 1699-ben járt Vácon: a vár romjai mellett sátorban tud csak megszállni, és a városban csak néhány szláv eredetű családot talál, akik pincékben laknak: „*Habitabant, seu lapitabant patius in cellis vinariis aliquot Sclavorum familiae.*”³ Hasonló állapotokra utal egy 1703. évi feljegyzés: „...*Domus antiquae lapideae pauca supersunt obiter restauratae.* ...”⁴ (Kevés régi kőház maradt fenn, [ezek] felületesen vannak helyreállítva.) Az épületeknek elsősorban a felszín fölé emelkedő része pusztult el. Ezért jelenleg csupán két olyan – jelenleg is álló – házat ismerünk a városban, amelynek középkori részletei maradtak meg (Március 15. tér 6., Eszterházy u. 4.).⁵ Miután azonban műemléki kutatás összesen két házra folyt, elvileg elképzelhető, hogy néhány épület őriz még középkori részleteket.

A nagymértékű pusztulás miatt a késő középkori város helyrajzát a rendelkezésünkre álló írásos dokumentumok és a régészeti kutatások alapján lehet rekonstruálni. Előbbiek közül az 1570 körüli házjegyzéket,⁶ az 1680-as térképet⁷ (1. kép) és

MIKLÓS Zsuzsa–TETTAMANTI Sarolta–TORMA István. Szerk.: Torma István. Bp. 1993. (a továbbiakban: MRT 9.) 382–383., 404.

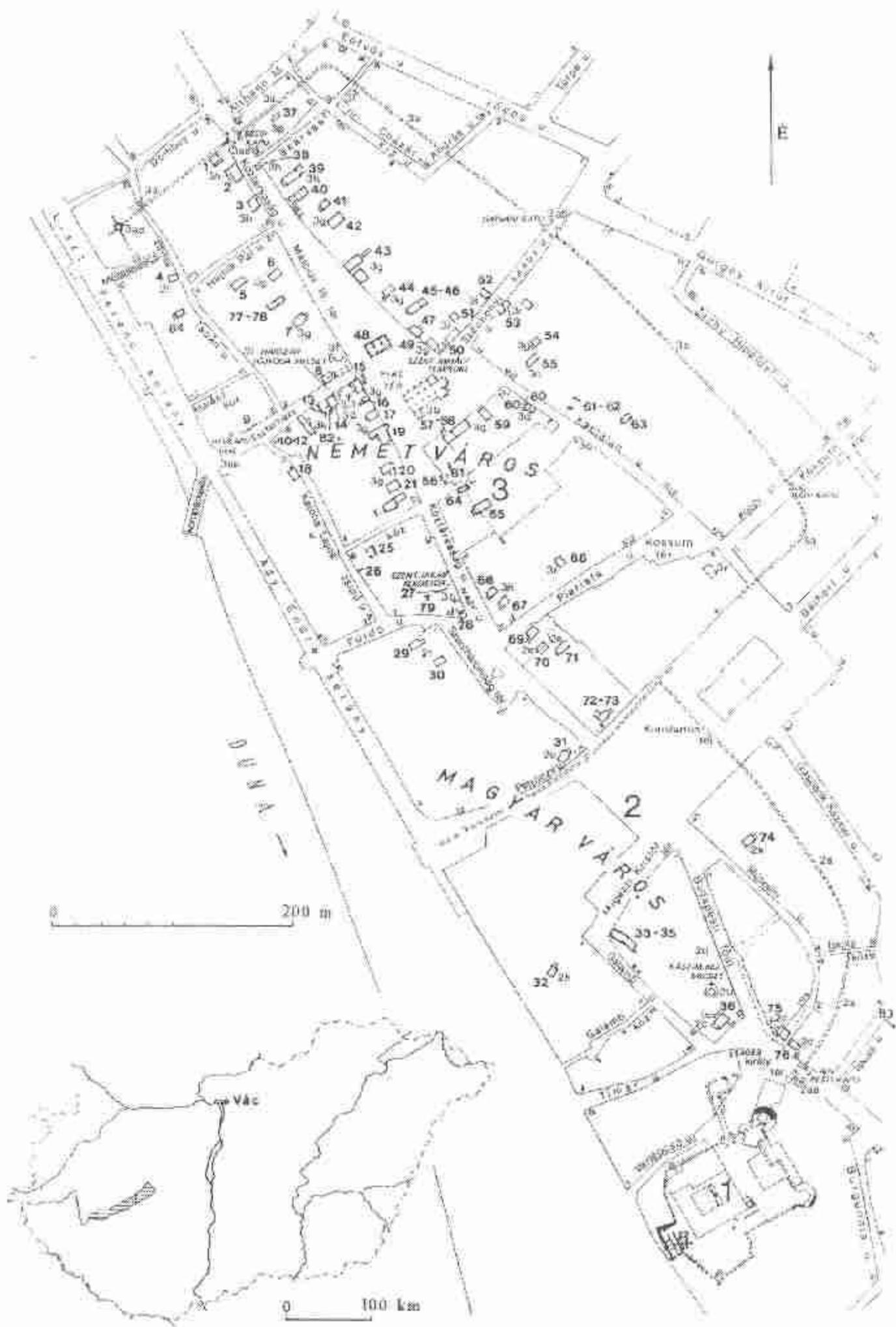
³ TOLLIVS, Jacobus: *Epistolae Itinerariae*. 1714. 197.; Pest megye műemlékei I–II. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp. 1958. Magyarország műemléki topográfiája 5. (a továbbiakban: PMM) II. 248.

⁴ *Notitia brevis rerum diocesim Vaciensem concernentium anno 1703 mente Aprilis collecta*. Egyetemi Könyvtár Coll. Hev. tom.

⁵ MRT 9. 31/3g. lh. 433–435.; Váci Tragor Ignác Múzeum (a továbbiakban: VTM) Adattára 1920.

⁶ FEKETE Lajos: *A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján*. Bp. 1942. (a továbbiakban: FEKETE: *A törökkori Vác*) 10.

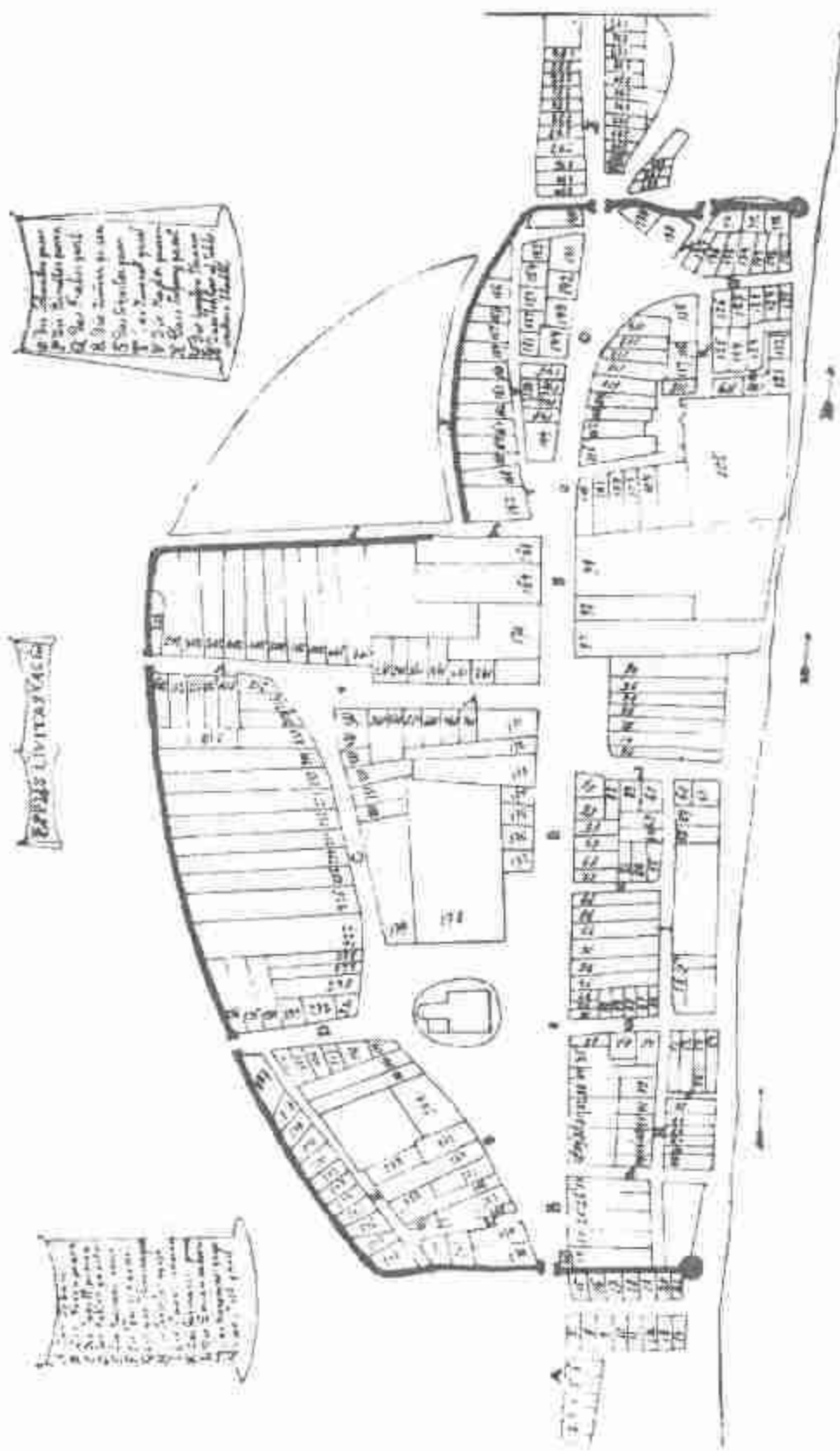
⁷ TRAGOR: *Vác vára* 162., 165–166.

7. A középkori Vác a pincékkel (Egyed Endre rajza)

A Március 15. tér 19. sz. ház pincéje

10. In the middle part
 11. In the middle part
 12. In the middle part
 13. In the middle part
 14. In the middle part
 15. In the middle part
 16. In the middle part
 17. In the middle part
 18. In the middle part
 19. In the middle part
 20. In the middle part

CAMPUS LIVORUM VACUUS

1. In the middle part
 2. In the middle part
 3. In the middle part
 4. In the middle part
 5. In the middle part
 6. In the middle part
 7. In the middle part
 8. In the middle part
 9. In the middle part
 10. In the middle part

8. Az Athann-féle telekkönyv térképe

az 1718. évi Althann-féle telekkönyv térképét⁸ tudjuk hasznosítani ebből a célból. (8. kép)

Az 1570. körüli házjegyzék

1942-ben Fekete Lajos publikálta. „A keltezetlen irat 374 tételben települési egységek szerint (vár, város – utóbbi 10 mahalléba osztva) a tulajdonosok nevének feltüntetésével tartalmazza a házakat és egyéb ingatlanokat. További 86 tételben sorolja fel a városhoz tartozó konyhakerteket. Közli a ház építőanyagát, helyiségeinek számát, a tartozékokat (kút, udvar, konyhakert stb.) és a szomszédokat. Rendszerint megemlíti a korábbi tulajdonos(oka)t is. Az egyedülálló részletességű összeírás Vác középkori és törökkori helyrajzának, népességi viszonyainak legalapvetőbb forrása. Hiányossága viszont, hogy nem egyenletes: az épületek közel harmadának nem tünteti fel az építőanyagát, nagyságát. Hasonló arányban hiányzik a szomszédok megnevezése. A pontosabb lokalizálást nehezíti, hogy a szomszédok felsorolása többször pontatlan. A jegyzék hosszabb ideig tartó adatfelvétel összesítése, mert néhányszor előfordul, hogy a szomszédként megadott személy a megfelelő ingatlannál már csak korábbi, elhunyt tulajdonosként említődik. A jegyzék nem teljes, mert előfordulnak benne csak szomszédként szereplő személyek, akiknek ingatlana tehát kimaradt az összeírásból. Szerencsére a német várossal és főleg annak a központi részével azonosítható mahallék leírása a legrészletezőbb és a legteljesebb.”⁹

A házjegyzék hiányosságai között kell megemlíteni azt is, hogy a pincéket mint tartozékokat szerepelteti, tehát nem derül ki belőle, hogy a pince a házhoz viszonyítva hol helyezkedik el: a ház alatt vagy mögötte, a telek végében. Mindössze két esetben közli: a várbeli 30. számú háznál: „Naszuh:

⁸ TRAGOR: Vác vára 159–160. IX. melléklet; Jakus Lajos szerint 1720-ból származik az összeírás (VTM Adattára 1202.)

⁹ MRT 9. 419.

Abdulláh fia háza. Sövényből épült szoba, konyha, alatta pince. ... Ő maga építette rossz kincstári házakból...¹⁰ Hasonló a helyzet a Sáros utca mahalle 341. számú házánál: „Egyedfi János háza. Kőből épült szoba, alatta pince, sövényből további négy szoba, konyhakert, udvar.”¹¹

Közelebbi adatot csupán egy esetben közöl az összeírás az egyik pincéről: a Csarsu mahalle 240. számú házáról írja: „Ház és boltok, melyek néhai Kaszim bej mecsetje javára szolgáló alapítványok (vakuf). Két, emeletes kőépület, a földszinten boltozott pincével, elől öt bolttal.”¹²

Az összeírás a vár területéről 13, a városban és közvetlen környékén 98 (és 3 db fél) pincét említ. A várbeli pincék közül egyet sem sikerült megtalálni. Sem az ásatások során, sem a pincekutatók közben nem került elő középkori pince. A német és magyar városban eddig 84 késő középkori pincéről szereztem tudomást.

Összegezve tehát, ez a jegyzék igen értékes adatokat tartalmaz, de hiányosságai miatt az egyes épületeket nem tudjuk pontosan lokalizálni.

Az 1680-as térkép

Az 1680-ra keltezett, Vácot ábrázoló térképet (valószínűleg hadmérnöki vázlatot) Tragor Ignác fedezte fel és közölte először.¹³ A magyar és német város megjelenítése kissé torz, túlságosan elnyújtott. Ennek ellenére felismerhetők a nagyobb utcák. További jelentősége az, hogy a városfalakon, városkapukon kívül a vár épületeit és az egykori német város területén két keresztény templomot, török dzsámit és fürdőt is feltüntet. (1. kép)

¹⁰ FEKETE: A törökkori Vác 34., 30. szám.

¹¹ FEKETE: A törökkori Vác 80., 341. szám.

¹² FEKETE: A törökkori Vác 65., 240. szám.

¹³ TRAGOR: Vác vára 162., 165–166. X. melléklet; a VTM 1987-ben az eredetivel megegyező nagyságú, a közölt képnél részletgazdagabb fénymásolatot kapott (jelzete: Kriegsarchiv, Wien. Inland C: V. Waitzen No. 1.): VTM Adattára 1411.

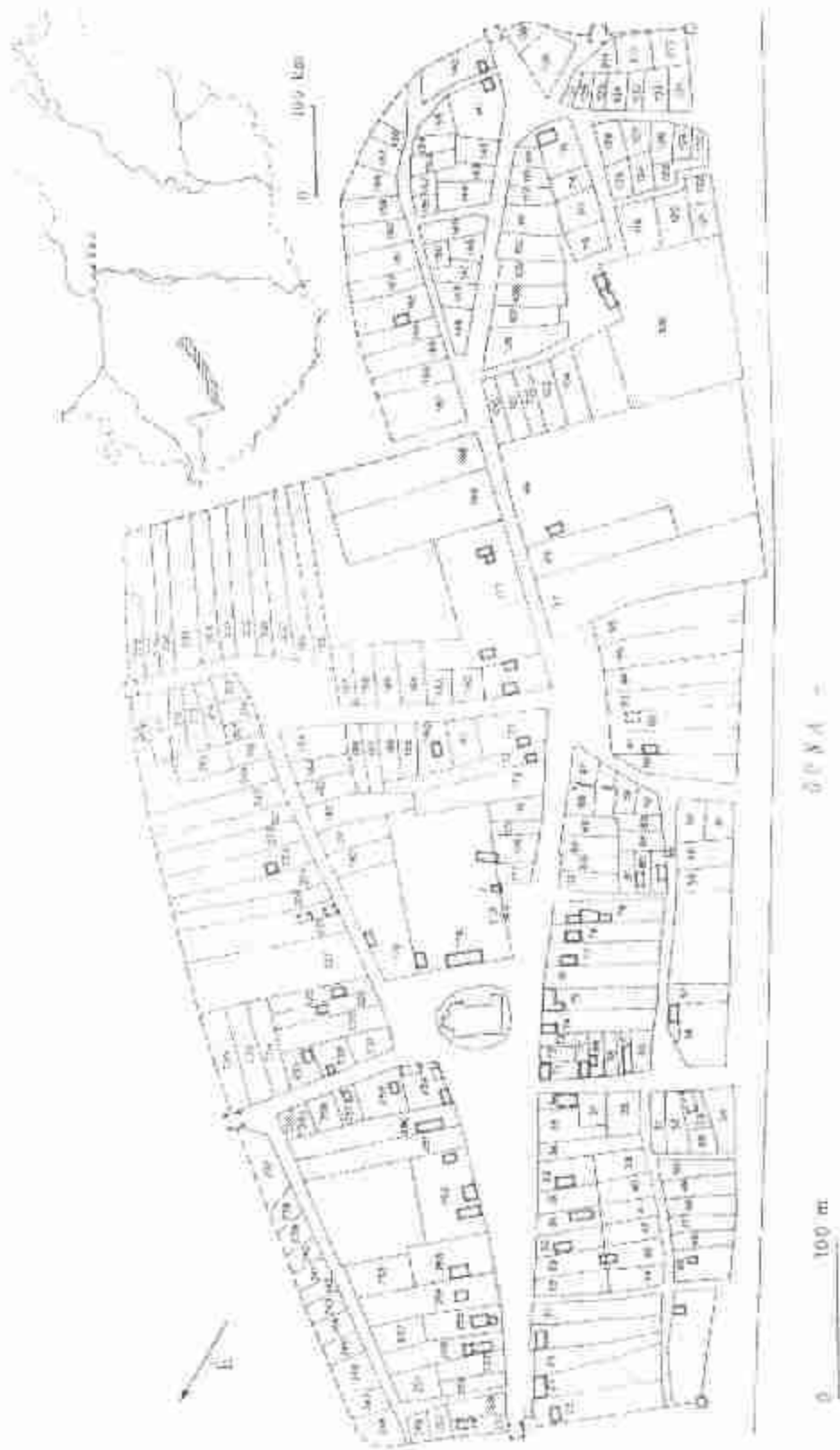
*Az 1718-as Althann-féle telekkönyv és térképe*¹⁴

A telekkönyv 1–299. sorszám alatt közli a város lakóházaira, illetve telkeire vonatkozó személyi és tárgyi adatot: a ház sorszámát, leírását, a ház tulajdonosának nevét és a tulajdonra vonatkozó megjegyzéseket. A leírás melléklete egy 60×40 cm-es, színezett térkép. Ennek arányai pontosabbak, mint az 1680. évi térképé. Jelzi a városfalat a kapukkal, tornyokkal (a magyar és a német város közötti falat nem tünteti fel). Az egyes utcákat betűk jelzik, amelyeket a térkép jobb és bal felső sarkában oldanak fel. A telkek sorszámozását északon, a Bécsi kapun kívül kezdik el, és délen, a várnál fejezik be. A középületeket vörös, a magánházakat sárga színnel jelzik. Néhány – egyházi tulajdonban levő – ház színe kék. Pincék a telekkönyvnek sem a szöveges részében, sem a térképén nem szerepelnek, a telekkönyv legfőbb értéke az egykori telekbeosztás rögzítése. (8. kép)

Az összeírás valószínűleg püspöki parancsra történt, közvetett adatok alapján. A telekkönyv térképe szerint a telkek többnyire keskenyek, az utcára, térre merőlegesen, hátrafelé hosszan elnyúlnak. Csupán néhány nagyobb, szélesebb telek található a városban. A térképvázlaton méretarány nincs; az ismert távolságok összevetése alapján kb. 1:25 000 lehet. Az egyes városrészek ábrázolásának pontossága változó, ezért közvetlenül nem lehet felrakni jelenlegi térképekre.

A telekkönyvben az egyes telkek méreteit ölben (Klafter) és lábban (Schuh) adták meg. Egyed Endre, az MTA Régészeti Intézetének nemrég elhunyt munkatársa ezek alapján szerkesztette rá az 1:1000-es várostérképre a telekkönyv térképét. Az átszámításnál a budai öl (= 1.896 m) és láb (= 31,5 cm) adataival számolt.

¹⁴ A telekkönyvet Tragor Ignác fedezte fel a Váci Püspöki Levéltárban, és ő is közölte első ízben: TRAGOR: Vác vára 159–160. IX. melléklet.; Jakus Lajos szerint az összeírás 1720-ból származik. VTM Adattára 1202.

9. A középkori pincék, rávetítve az Althann-telekkönyv térképére (Egyed Endre rajza)

Az összeszerkesztett térképre rávetítette a középkori pincék alaprajzait is. Eszerint a pincék többsége a 18. század eleji telekhatárral érintkezik, irányításuk megegyezik a telkek irányával. Csupán egy-két esetben figyelhető meg, hogy a pince és az 1718 körüli telekbeosztás között eltérés mutatkozik. Mindez arra utal, hogy 1718 körül még élt, és a legutóbbi évtizedekig meg is őrződött a késő középkori telekszerkezet. A 15–16. századi pincék és az 1718 körüli telekbeosztás között látható eltérések a törökkor után megindult újjáépítésekkel, telekösszevonásokkal magyarázhatók. A kirívóan nagyméretű telkeken ugyanis több esetben kerültek elő késő középkori pincék: pl. a 262. számú telken, amelyen jelenleg a Siketek hatalmas épülettömbje áll, két, egymástól független pince található: tehát itt eredetileg két, a térre merőlegesen elhelyezkedő telek volt. A 170. számú telken, ahol a piaristák rendháza áll, eddig két pincéről tudunk: a telek északnyugati és délkeleti végén. Ez is arra utal, hogy a késő középkorban a város más részeihez hasonlóan itt is az utcára merőleges, keskeny, hosszú telkek voltak. Ezeken a nagyméretű telkeken tehát a későbbiekben még várható újabb pincék előkerülése.

Az 1680-as és 1718-as térképet összevetve a jelenlegi várostérképpel, megállapítható, hogy lényegében megmaradt a középkori utcahálózat. Csupán egy-két helyen nyitottak új utcákat. Csaknem teljesen megőrződött a telekszerkezet is, itt azonban egyes helyeken már a 18. század elején történtek összevonások. (9. kép)

Az írásos dokumentumokból kiszűrhető tanulságokat egészítik ki a régészeti eredmények. Itt elsősorban a pincekutatót kell kiemelni, amely – a régészeti topográfiai munkákkal párhuzamosan – folyt 1990–1996 között. Ezenkívül a középkori város területén végzett leletmentések is kiegészítik eddigi ismereteinket. A pincekutató és a leletmentések szorosan összefüggnek, hiszen több – esetleg már a középkor folyamán elpusztult – pince létezéséről az ásatások alapján szereztünk tudomást. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznom kell, hogy a pince-

kutatást csak abbahagyni lehet, de befejezni nem, mivel a városban folyó építkezések során bármikor előbukkanhat olyan pince, amelyről eddig nem tudtunk. Újabb pince felbukkanásához elég az is, ha pl. valahol beszakad a burkolat: ez fordult elő a piac rekonstrukciójakor. Az is befejezhetetlenné teszi ezt a kutatást, hogy a magánházak tulajdonosai nem minden esetben engedik be a régészt, hogy megnézhesse a pincét.

A középkori város építészetében jelentős helyet foglaltak el a pincék. Viszonylag nagy számukra utal az 1570-es összeírás is: a német város emeletes házai, amelyek a főtér köré csoportosultak, egy kivétellel rendelkeztek pincével. A kisebb, sövényből épült házaknak csak alig több mint negyedrészehez épült pince.¹⁵ Mindez összefügg Vác egykori virágzó szőlőkultúrájával.

Az eddigi feltárások szerint a váci pincék a 15. század közepe és a 16. század első fele közötti időszakban épültek. Közös jellemzőjük, hogy kőből készültek, dongaboltozattal. Többségüknek az utca, illetve tér felől volt a lejárata, amely alkalmas volt arra, hogy ott a hordókat leengedjék. Nagyobb pincéknél két, esetleg három lejárata is készült: szélesebb az utca felől, keskenyebb az udvar, ill. a ház felől. A szélesebbik lejáró bizonyára a hordók leengedéséhez volt szükséges. A kisebb pincéknél csak egy lejáratot készítettek, de ez olyan széles, hogy az átlagos méretű hordó átfért rajta. (Ld. pl. Köztársaság u. 5. – 10. kép) A személylejárók szélessége 60–120 cm között váltakozik (ugyanitt az ajtó kökeretének szélessége 69–75 cm. A teherlejáróknál a gádor szélessége 120–235 cm (ezen belül leggyakoribb a 150–180 cm. Egyedülálló szélességű a Március 15. tér 19. sz. alatti pince tér felőli lejárata: 235 cm.) (11. kép)

A lejáratok kökereteinek nagy többségénél megfigyelhető, hogy utólagos véséssel kiszélesítették őket. A levésések utáni szélességük 120–170 cm-re változott. A lejáratok és ajtók

¹⁵ MRT 9. 420.

szélessége szempontjából nincs különbség a magyar és német város, illetve a Fő tér és a mellékutcák pincéi között. Mindegyik méret előfordul a város különböző területein. A kökeretek utólagos levésésének idejét aligha lehet meghatározni. Mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az utólagos szélesítés a hordók alakjának, nagyságának megváltozásával függ össze.

Vácon valamennyi pincének lépcsős a lejárata, az ország más részein viszont előfordul a rámpás lejárata is. Utóbbi előnye, hogy könnyebb a hordók mozgatása. Ez a megoldás azonban valószínűleg csak olyan vidékeken alkalmazható, ahol eléggé kötött a talaj, amely tehát megfelelő szilárdságú a hordók gurításához és az egyéb termények le-föl szállításához.

A lépcsős lejáratoknál a fa- és kőlépcsők használata egyaránt gyakori volt. Mindkét megoldást sokszor említik az inventáriumok, és a valóságban is megfigyelhető mindkettő. A lejáratok alján kökeretes ajtón át lehetett a pincébe jutni. A személylejárókhöz kapcsolódó keretek csúcs-, illetve szegmentívesek, magasságuk 180–190 cm, szélességük 70 cm. Az átlaghoz képest lényegesen szélesebb a Piarista u. 6. sz. alatti pince csúcsíves ajtókerete, amely eredetileg 120 cm volt, és később ezt 140-re bővítették.

A teherlejáratok alján – egy kivételtől (Március 15. tér 10.) eltekintve – félkörös záródású kökeretek láthatók.

Az eredeti küszöb csak a pincék egy részénél maradt meg: a kőlépcsős lejáratoknál a küszöb is általában kőből készült, a falépcsőseknél a küszöb is fa.

Vácon, de az ország más részein is általános volt a természetes földpadló. Ezt – legalábbis Vácon – nem dőngölték le, hanem egyszerűen csak a járkálástól lett kemény. Vácon több esetben megfigyelhettük, hogy ez a réteg egyúttal vízzáró agyagréteg volt, amelyen kevésbé szivárgott fel a talajvíz.

A pincékben természetesen nemcsak bort tároltak, hanem egyéb terményeket is. Két pincénél pedig felmerül annak lehetősége, hogy valamilyen áru átmeneti raktározására hasz-

náltak: pl. a Köztársaság út 11. sz. telken álló pince.¹⁶ (12. kép) Ez a pince a telek hátsó részén, az utcától (az egykori Nagy utcától) 20 m-rel beljebb található. Belsejében, a hosszanti falakon 8 pár gerendafészek van, amelyek valószínűleg a tér kettéosztására szolgáló padlás gerendáit tartották. Miután a pince feletti terület feltárására nem volt lehetőség, kérdéses, hogy állt-e felette épület. Ugyanennek a teleknek az utcai frontján egy nagyméretű barokk pince minden középkori nyomot eltüntetett. Mindenesetre elhelyezkedése, szerkezete alapján ez a pince egy kereskedői áruraktár része is lehetett. Hasonló lehetőség merül fel egy másik pincénél is: a Március 15. tér 3. sz. telken a tértől 40 m-rel beljebb álló nagyméretű pincét az újkorban részlegesen átépítették. Itt még egyáltalán nem folyt régészeti kutatás, tehát még annyit sem tudunk, mint a Köztársaság út 11-nél.

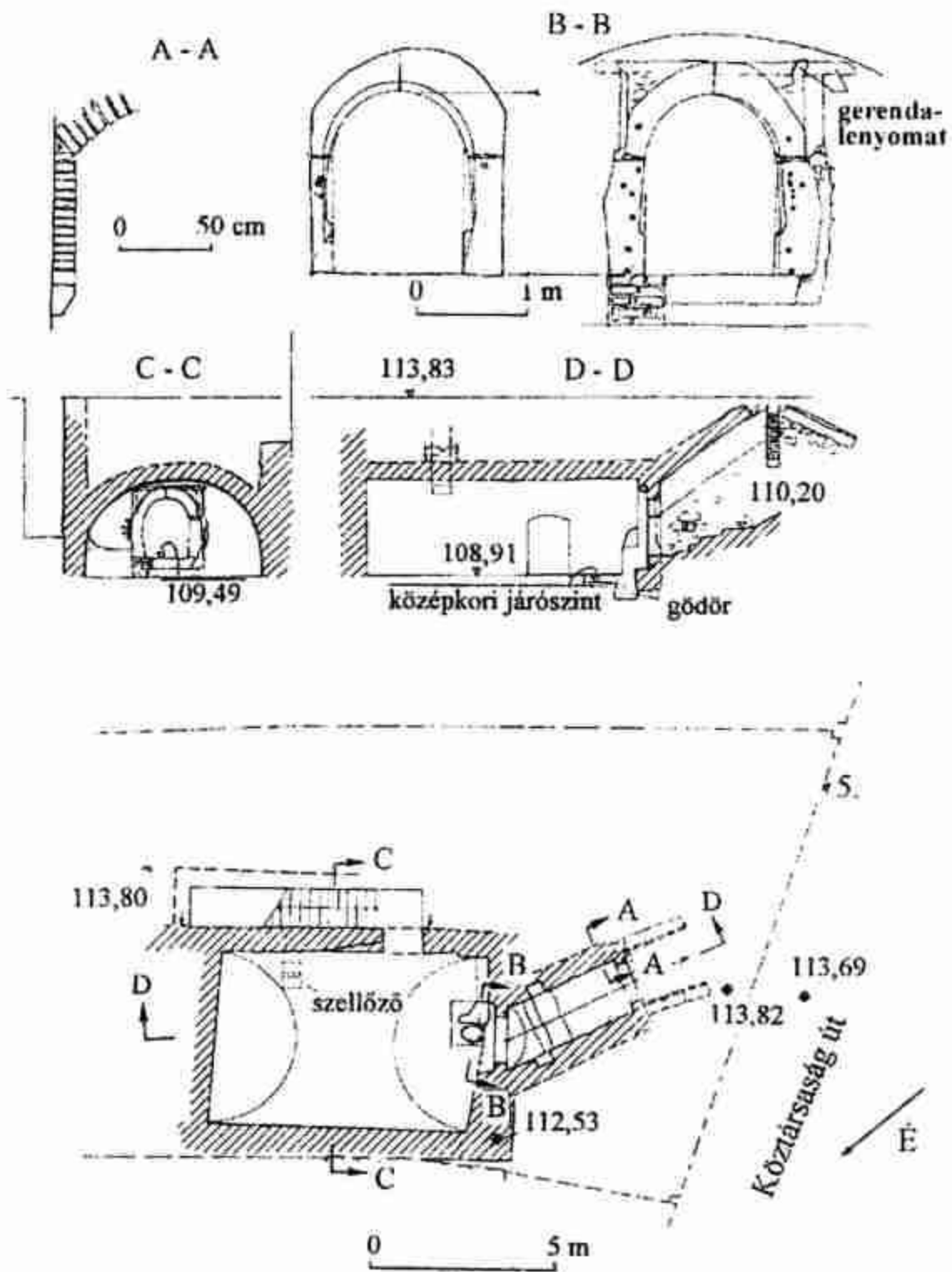
Az említett nagyméretű telkeket – a telekkönyv tanúsága szerint – már a 18. század elején kialakították. Ezzel szemben a jelenlegi Konstantin tér területén ekkor még kisméretű, az utcára merőleges telkeket jelölnek. Ezeket a székesegyház építését (1762–1774)¹⁷ megelőző tereprendezéskor semmisítették meg.¹⁸ Az új díszburkolat kialakítására 1999-ben került sor: ekkor csak szondázó ásatásra nyílt lehetőség, amelynél pincére utaló maradványok nem bukkantak elő. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy majdan – ha a körülmények és a pénzügyi háttér is adottak – a tér teljes felületének feltárásával újabb pincék kerüljenek elő.

Az Egyed Endre által szerkesztett térkép alapján megállapítható, hogy a pincék nagy része (48 db) a telek északi (északnyugati, illetve északkeleti) szélén helyezkedik el, a térre vagy az utcára merőlegesen. Mindössze 3 olyan pincét ismerek, amelyek a teljes telekszélességet elfoglalják (Március

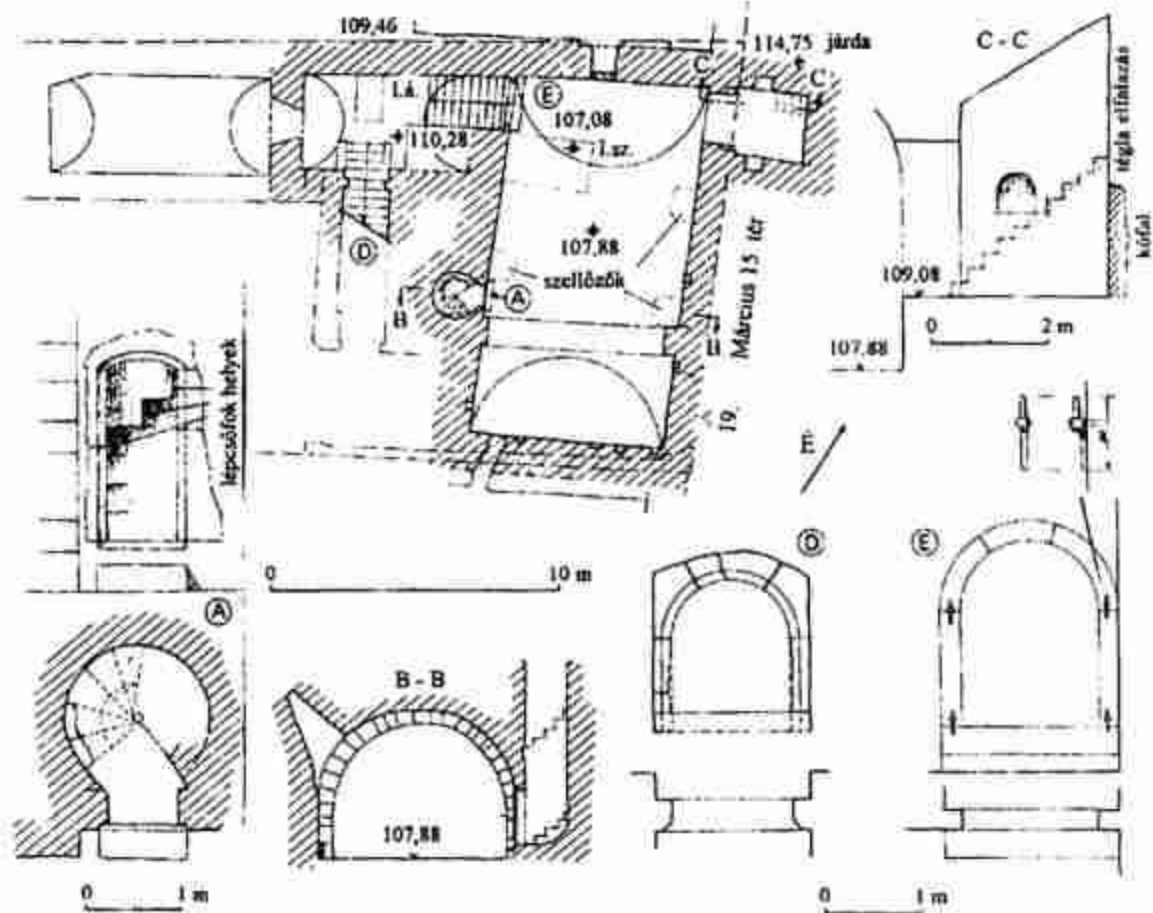
¹⁶ Erre a lehetőségre Kecskés Péter hívta fel a figyelmemet.

¹⁷ DERCSÉNYI Dezső–GRANASZTÓI Pál: Vác. Bp. 1960. 142.

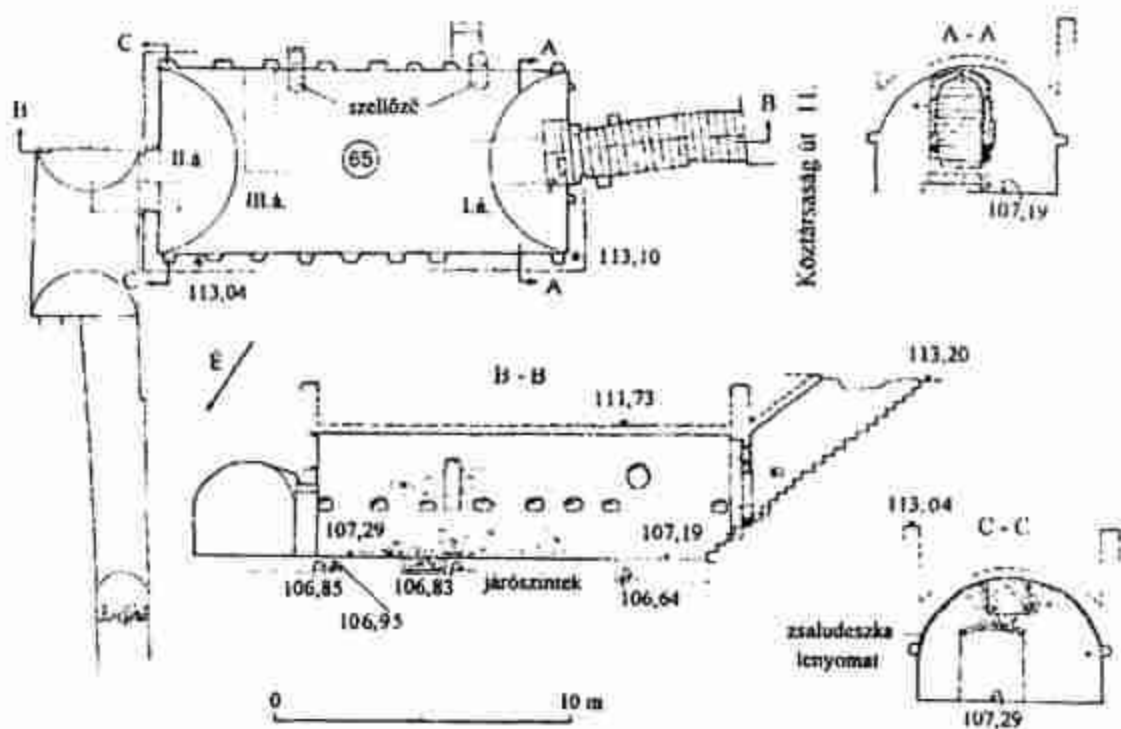
¹⁸ PMM II. 282.

10. A Köztársaság út 5. sz. telek pincéje (Egyed Endre rajza)

11—12. A Március 15. tér 19. és a Köztársaság út 11. sz. telkeken levő pincék (Egyed Endre rajzai)

15. tér 15., 19., Köztársaság u. 30.). Kevés olyan pince van, amely az utcával, térrel párhuzamos, és a telekszélességnek csak egy részét foglalja el (Köztársaság u. 26., Március 15. tér 10. és talán a Március 15. tér 12.). Közülük a Köztársaság u. 26. sz. pincét az udvar és az utca felől is meg lehetett közelíteni, a Március 15. tér 10. számúnak csak az udvar felől volt lejárata. Az utcafronton levő pincék közül egyelőre csak kevésről tudjuk bizonyítani, hogy felettük állt a lakóház: a Március 15. tér 6. számú telek északnyugati szélén a műemléki kutatások során vált ismertté a középkori lakóház, amelynek beosztása megegyezik az alatta levő pince boltozatának külső hevedereivel. A Március 15. tér 19. és a Köztársaság u. 30. számú, a teljes telekszélességet elfoglaló pincéknél a belső heveder a felettük álló ház főfalának helyét jelzi. Szintén a heveder alapján következtethetünk az egykori lakóház helyére a Káptalan u. 2. sz. pincénél. A Széchenyi u. 3. sz. pince tartófalai csaknem a jelenlegi utcaszintig nyúltak fel, tehát egyúttal a lakóház két falát is ezek képezték. A Köztársaság u. 5. sz. telken a pince az utcáról nyílt. Lejáratának boltozata felett az égett rétegből, a 2–3. járószintről 15. századi edénytöredékek kerültek felszínre. Ezek a leletek a pince feletti lakóházra utalhatnak. (10. kép)

A fenti pincék közül a Március 15. tér 19. számúnál több lejárata is volt: az utca, az udvar és a ház belsejéből is le tudtak menni a pincébe. (11. kép) A Káptalan u. 2. sz. ház pincéjébe – az eddigi megfigyelések szerint – valószínűleg a házból vezetett a lejárata; a Köztársaság u. 30-nál az udvar és az utca felől; a Március 15. tér 6-nál és a Széchenyi u. 3-nál az udvar felől lehetett lemenni.

A többi teleknél nem ismerjük a középkori ház és a pince viszonyát. Csak valószínűsíteni lehet, hogy a lakóházak – a pincékhez hasonlóan – a telkek északi szélén álltak. Azoknál a telkeknél, ahol a pince az 1718-as utcai telekhatártól 5–15 m-rel beljebb helyezkedik el, és bejáratuk az utca felé néz, két-féle megoldás kínálkozik: a pincelejárata a ház végéből nyílt,

vagy pedig a pince a ház alatt helyezkedett el és az utcáról lehetett megközelíteni. Utóbbi esetben a középkori utcai telekhatár nem egyezett meg az általunk ismert 1718-as határral. Talán ez lehetett a helyzet pl. a Köztársaság u. 5. és a Köztársaság u. 1. sz. telek délkeleti vége közötti területen, ahol a pincék szinte teljesen egyvonalban, az 1718-as telekhatártól 5–10 m-rel beljebb találhatóak.

Miután Vácott csak néhány helyen folyt műemléki falkutatás, nem tudhatjuk, hogy a telkek jelenlegi beépítettsége mikor alakult ki. A Fő téren az utcai homlokzat zárt, a földszintes és emeletes épületeknél egyaránt. Gyakori, hogy csak az utcai front emeletes, az udvar felől az északi telekhatáron vagy U-alakban hozzácsatlakozó szakasz földszintes. A kapualj többnyire a telkek déli oldalán nyílik, ez a megoldás feltehetőleg a középkorból öröklődött. Ennek alapján talán nem merészség feltételezni, hogy ezeknek a házaknak egy része középkori részleteket őrizhet.

Mint feljebb már említettem, Vácott a középkorban jelentős bortermelés folyt, tehát a pincéket minden valószínűség szerint elsősorban bortárolásra használták. Emellett azonban bizonyára egyéb mezőgazdasági termékeket is itt helyeztek el. A szintén jelentős bortermelő Budával és Sopronnal kapcsolatban Holl Imre a polgári borkimérés lehetőségeit, helyét elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy erre a célra a polgárházak ülőfülkés kapualja volt legalkalmasabb.¹⁹ Dávid Ferenc szerint Sopronban a házi borkimérés az utcáról nyíló présházpincében történhetett,²⁰ Holl Imre szerint azonban ez csak a kezdeti időkben volt lehetséges. Amikor a 14–15. században a teljes utcai frontot beépítették, a házi borkimérés céljára a fedett kapualj tűnt legalkalmasabbnak. Holl Imre

¹⁹ HOLL Imre: Középkori városi élet – városi építészet. Archeológiai. Értesítő 114 (1989) (a továbbiakban: HOLL: Középkori városi élet) 59.

²⁰ DÁVID Ferenc: Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem, 1967–1968. Bp. 1970. 102.

valószínűnek tartja, hogy az ülőfülkék gyakorivá válása ezzel függ össze.²¹

Sopronnal ellentétben Budán már kezdettől megtalálhatók a sziklába vájt mélypincék, amelyek bortárolásra kiválóak, de házi borkimérésre alkalmatlanok. Ezért Budán már a 13. század végétől az ülőfülkés kapualj felelt meg leginkább ennek a célnak.²² „A kicsinybeni borkiméréssel is foglalkozó polgár számára az ülőfülkék mindennapos szerepet: a poharazásra betérő vendégek üldögélésének helyet, ugyanakkor a tulajdonosnak bizonyos mértékű, gazdagságát is kifejező reprezentációt is jelentettek.”²³

Vácott az eddigiek során még nem kerültek elő ülőfülkék, de a Fő téren és közvetlen környékén, a talán középkori eredetre visszavezethető széles kapualjakban a későbbi kutatások még felderíthetnek ilyen építészeti részleteket is. Esetleges előkerülésük természetesen nem jelenti azt, hogy ott is folyt házi borkimérés, de a budai, soproni párhuzamok alapján nincs kizárva ennek lehetősége.

Ezek, valamint a régészeti megfigyelések – így többek között a pincék kutatása – alapján megállapítható, hogy a város utcahálózata, telekszerkezete a 20. századi nagyméretű építkezésekig lényegében változatlanul megmaradt.

A város középkori szerkezetének rekonstruálásán kívül a régészeti feltárások más vonatkozásban is kiegészítik az írott forrásokat. Az oklevelek, összeírások alapján tudjuk, hogy a középkorban, illetve a törökkorban ötvösök, vargák, mészárosok, szabók, esztergályosok, molnárok, malomépítők, tímárok, szekérgyártók, borbélyok, kovácsok, továbbá egy-egy pék, szücs, kötélverő, kardműves, nyerges, csizmadia, szappanos, fürdős, révész és hajós élt a városban. Természetesen jó lenne, ha azt is megállapíthatnánk, hogy ezek a mesterek a város

²¹ HOLL: Középkori városi élet 59.

²² HOLL: Középkori városi élet 64.

²³ HOLL: Középkori városi élet 59.

mely részein működtek, milyen volt a műhelyük stb. Ehhez igen sok feltárás kellene, ami beépített területen lehetetlen. Csupán leletmentéseket végezhetünk egy-egy tervezett építkezés helyszínén. Szerencsés esetben azonban így is sikerül adalékokat kapnunk a város mindennapi életéhez. Eddigi megfigyeléseink szerint a törökkori rétegeket a 18. század eleji újjáépítések során elpusztították, tehát a 18–20. századi rétegek alatt máris a 15–16. századi szintek következnek. A törökkort csupán néhány mélyebb hulladékgödör képviseli. Ezért a törökkorban itt élő mesterek nyomaira csak igen szerencsés esetben bukkanhatunk. A törökkort megelőző századok iparosainak nyomait azonban néhány esetben már sikerült megfigyelnünk: A Széchenyi u. 3–7. sz. telken, az OTP és a Bútoráruház építkezésekor több olyan gödör bukkant elő, amelyek – szerkezetük, méreteik és a bennük levő leletek alapján – nagy valószínűséggel a bőr megmunkálásával, a tímársággal hozhatók összefüggésbe.²⁴ A Köztársaság út 11. sz. telken 1992-ben végzett leletmentésen 13–14. századi csontmegmunkáló műhely leleteit találtuk meg: erre utal a nagyszámú, félkész csonttárgy: késnyélborítók, dísz tárgyak. Ugyanezen a telken 1995-ben igen sok bronzhulladék bukkant elő. Ezek a tárgyak arra utalnak, hogy ott a 15–16. században bronzmegmunkáló műhely lehetett.²⁵ Ipari tevékenységgel összefüggő kemence részletét figyeltük meg a Dombay u. 4. sz. ház építésekor: a többrészes kemencében igen sok olvadékdarab volt, másodlagosan összeégett 16. századi kerámiával. A kemencének csak kis részlete nyúlt a leendő ház alá, nagyobbik része a járda alatt helyezkedik el; teljes feltárását csak a járda felbontásával lehetne elvégezni.²⁶

²⁴ Miklós Zsuzsa leletmentése 1987–1989. Vö. MIKLÓS Zsuzsa: Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi u. 3–7.). Vác, 1991. Váci Könyvek 5. (Új sorozat)

²⁵ Miklós Zsuzsa leletmentése 1992, 1995. Közöletlen.

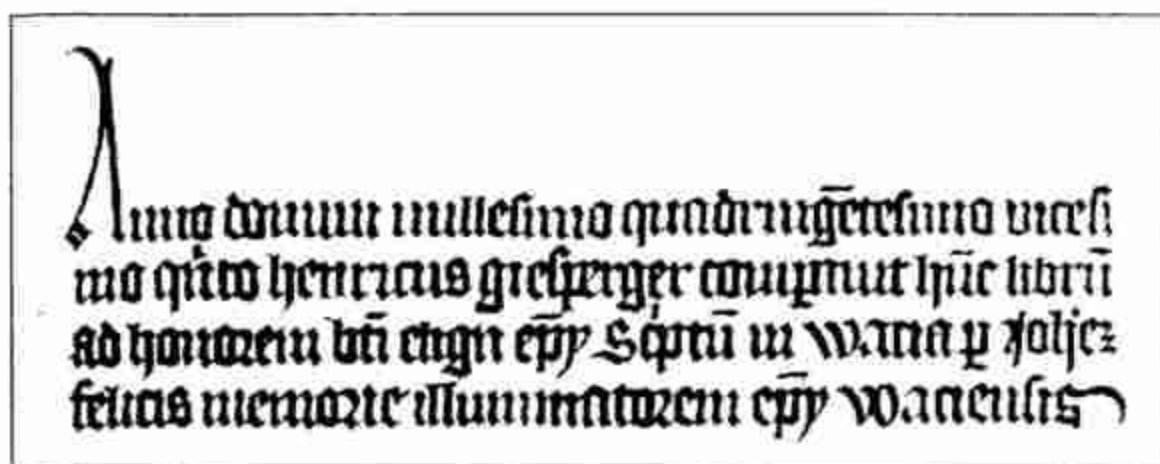
²⁶ Miklós Zsuzsa leletmentése.

A fentiek alapján látható, hogy a középkori és törökkori Vác hiteles képét az írott források és a régészeti megfigyelések együttes felhasználásával lehet megrajzolni. A meglevő középkori pincék segítenek pontosítani az egykori telekhatárokat; a telkek beépítésének sorrendjét; szerencsés esetben közvetve utalhatnak a felettük álló lakóház szerkezetére is. Felmérésükkel, és a jelenlegi városalaprājzra való illesztésükkel pontosíthatók az egykori utcák, terek határvonalai is. Többek között ezért is fontos, hogy valamennyi pincéről tudomást szerezzünk, mindegyiket felmérhessük, és lehetőség szerint szondázó ásatást is végezhessünk bennük. A város története szempontjából ugyanilyen jelentőségűek a régészeti leletmentések, megfigyelések, építkezést megelőző feltárások, valamint a műemléki falkutatások is. Utóbbiak segítségével még jobban pontosíthatnánk az egykori város lakóépületeinek alaprajzát, a telkek beépítését.

A VÁCI ÖTVÖS CÉH SZERKÖNYVE

ác középkori művészeti életének talán legismer-
tebb emléke az az Országos Széchényi Könyv-
tárban őrzött, fatáblákra vont, rézveretekkel ellá-
tott vörös bőrkötésű kódex, amelyet a szakiroda-
lom a „váci ötvös céh szerkönyve” néven ismer.
(14–15. kép) A kötet mindössze 19 levélnyi terjedelmű, az 1.
verso oldalon olvasható possessor-bejegyzés (13. kép) szerint
Giesperger Henrik vásárolta 1425-ben, Szent Eligius – az ötvö-
sök védőszentje – tiszteletére. Vácott, a püspök boldog emlékü
illuminátora által írt, a 7. oldal margóján olvasható feljegyzés
szerint 1423-ban.²⁷

13. Possessor-bejegyzés a szerkönyvben

²⁷ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Cod. Lat. 377. Az 1. verso oldalon: „Anno domini millesimo quadringentesimo vicesimo quinto Henricus Giesperger comparavit hunc librum ad honorem beati Eligii episcopi. Scriptum in Wacia per Johannem felix memorie illuminatorem episcopi Waciensis.” A 7. oldalon: „Scripsi Johannes in Wacia 4123” – a felcserélt számok csak 1423-nak olvashatók.

Hogy a kötetet egy aranyműves céh használta, az utolsó, 19. oldalon olvasható „*memoria mortuorum aurifabrorum*”, azaz „az elhunyt aranyművesek emlékezete” című bejegyzésből tudjuk meg: a részben latin, de inkább német nyelvű szöveg mind a „*fraternitas aurifabrorum*”, mind a „*Bruderschaft*” kifejezést használja. A négy kántorböjthöz kötött megemlékezés elsősorban a kötetet vásárló Giesperger Henriket és családját illette meg. A karácsony előtti kántorböjten mint „az említett testvériség első avagy alapító tagjai”-ról külön megemlékeztek róla, és két (természetesen egymást követő) feleségéről, Dorottyáról és Erzsébetről, a hamvazószerda utáni kántorböjtkor pedig apjáról, idősebb Giesperger Henrikről és az ő feleségéről, Katalinról. A megemlékezés a Giesperger családon kívül két név szerint említett személynek járt ki: pünkösdi kántorböjttjén bizonyos Egerbe való Ribstain Jánosnak és hozzátartozóinak, Szent Mihály kántorböjttjén pedig egy Gáspár nevet viselő aranyművesnek.

A művészi kidolgozású missaléről tehát a bejegyzéseknek köszönhetően viszonylag sok információval rendelkezünk: tudjuk a készítési idejét, ismerjük az illuminátorát–scriptorát, és azt is megtudhattuk, hogy a váci püspök környezetében készült. A püspök személye magyarázatot ad a missale kiemelkedően nivós kiállítására is. A váci egyházmegye élén az 1419–1430 közötti években Alcsebi Jakab fia Miklós állt, aki egyben a királyi kápolnaispán tisztét is viselte.²⁸ E minőségében egyszerre volt a királyi kápolna liturgikus tevékenységének az irányítója, valamint a királyi audiencia, az állandó udvari panaszfelvevő szerv vezetője.²⁹ Alcsebi Miklós egyetemet

²⁸ ENGEL Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. I. 39., 75., 83., 91. II. 10.

²⁹ A kápolnaispán szerepét röviden áttekinti SOLYMOSI László: Kápolnaispán. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. 325. Tevékenységével elsősorban Kumorovitz L. Bernát foglalkozott. KUMOROVITZ Bernát: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.) Regnum 5 (1942–43) 455–497.

De scto eligio
episcopo ad
vespas sup
ps antipho

uper alti cum cum eli
gus oraret odor quasi balsami
domu illam repleuit Euouae

ergo assiduus in aula re
gia desudaret laboribus rex
cum ab opere fabili recedat et noui uelut ecclesie
fecit cum amantem Euouae

Israel istius ab
oculis eli gus uult ce
li in solio quem deus

14. A váci ötvös céh szerkönyve
(Országos Széchényi Könyvtár)

15. A szerkönyv iniciáléja
(Országos Széchényi Könyvtár)

járt férfiú volt, egy 1418-as adat szerint *artium magister* képe-
sítéssel rendelkezett, s mint néhány fennmaradt oklevél bizo-
nyítja, királya megbízásából, illetve kíséretében több ízben is
járt külföldön: 1404-ben például többek közt római követként
nyújtott szolgálataiért részesült birtokadományban, 1418-ban
pedig egyik familiárisa kapott Miklóssal együtt Németország-
ban végzett tevékenységéért királyi adományt.³⁰ A szoros udva-
ri kapcsolat és a külföldi tanulmányok és utazások alkalmával
szerzett műveltség ad magyarázatot Miklós püspök igényessé-
gére: a szolgálatában álló János illuminátor vélhetőleg elsősor-
ban neki készített könyveket, s csak fennmaradó idejében vál-
lalhatott más megbízást. Az udvarban élő klerikusok kifinomult
ízlését egyébként nem csak a váci kódex példázza, de szemlé-
letesen mutatja a korszak egyik legjelentősebb műalkotása, a
garamszentbenedeki Kálvária-oltár is. (16. kép) A nagyméretű
oltárképet a királyi kápolna éneklőkanonokja, Petus fia Miklós
megrendelésére 1427-ben festette Kolozsvári Tamás. A közép-
ső, a Kálvária jelenetét ábrázoló táblán Mária előtt a donátort, a
keresztől jobbra lóháton felvonuló katonák élén pedig magát
Zsigmond királyt is ábrázolta a festő. A váci kódex Szent
Eligiust ábrázoló miniatúrája és a Kálvária-oltár a művészet-
történeti kutatás szerint olyan szoros stiláris rokonságban áll
egymással, hogy egyesek szerint a kódex miniatúra nem lehetett
más, mint Kolozsvári Tamás – a feltételezéssel háttérbe szorít-
ott János e verzió szerint csupán másolója volt a szövegnek.³¹

³⁰ BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 94–95. Az adományok: Zsigmondkori oklevéltár. I–VII. Bp. 1951–2001. Összeáll.: MÁLYUSZ Elemér és BORSA Iván. II. 3040., VI. 1913.

³¹ A garamszentbenedeki oltár donátorának és festőjének nevét az oltár 1905-ben elégett predellájának felirata tartalmazta. RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Bp. 1955. 308. A stiláris rokonságra lásd Magyarországi művészet 1300–1470 körül. (a továbbiakban: Magyarországi művészet) Szerk.: Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 141. A két művész esetleges azonosságára lásd MUCSI András: Kolozsvári Tamás Kálvária-oltára az Esztergomi Keresztény Múzeumban. Bp. 1978. 31. Feltételezésének azonban ellentmond az a tény, hogy János nem a kötet scriptoraként, hanem illuminátoraként tüntette fel magát.

Mint látható, a kötetben olvasható bejegyzések ellenére még a kódex készítése körül is maradhatnak nyitott kérdések. Még nagyobb problémát jelent azonban a kódex használatára vonatkozó alapvető információk összegyűjtése. Az értelemszerűen elsőként jelentkező kérdésre, hogy tudniillik ki volt a kötetet vásárló Giesperger Henrik, egyelőre nincs felelet. Nincs biztos megoldás arra a feladványra sem, hogy hol – vajon valóban Vácon – működött a missalét birtokló aranyműves céh vagy testvérület. Tény, hogy a váci ötvösök tevékenységéről a 11. századtól kezdve rendelkezünk adatokkal,³² s a kódex készítésének idejéről, a 15. századból is ismerünk váci ötvöst. 1454-ben bizonyos Miklós váci ötvös Simon nevű fia a budai Szent György téren álló házát elcserélte egy váci, a magyar városban álló házért. Nem tudjuk, milyen értéket képviselhetett az így megszerzett váci épület, a budavári Szent György tér azonban kifejezetten drága környéknek számított – egy ott található ingatlan tulajdonosa csak módos ember lehetett, s a család vagyongyűjtését vélhetőleg nem Simon kezdte. 1450 táján feltehetőleg nem Miklós volt az egyetlen ötvös Vácon – a fent említett adatot ismertető Kubinyi András szerint a nemesfémeket biztosító bányavárosok és a főváros közelsége, valamint az egyházi földesúr igényei együttesen biztosíthatták a váci ötvösök megélhetését.³³ Arra ugyan – eltekintve a vizsgált missalétól – nincs bizonyíték, hogy a városban ötvös céh működött volna, ennek lehetőségét azonban nem zárhatjuk ki. Az országban a 14. század utolsó harmadától kezdve maradtak fenn céhes adatok, a közeli Budán valamikor a 15. század

³² Az 1075-ben kiállított garamszentbenedeki alapítólevélben olvashatunk a Nászaly erdeje mellett (az 1209-es megerősítés szerint viszont már Vácon) dolgozó Nesku nevet viselő aranyművesről. *Diplomata Hungariae antiquissima*. Vol. I. 1000–1131. Edeno operi praefuit GYÖRFFY, Georgius. Bp. 1992. 215., *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I. KNAUZ, Ferdinandus. Strigonii, 1874. 190.

³³ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MOL DF) 229870. Említi: Vác története. Szerk.: Sápi Vilmos. Szentendre, 1983. I. 55. *Studia comitatensia* 13.

elején alakult meg az önálló ötvös céh.³⁴ Elvben tehát fennállt a lehetősége annak, hogy a kötetet valóban egy váci ötvös céh birtokolja, s mivel e feltételezés megcáfolásához sem áll rendelkezésünkre semmiféle bizonyíték, a kutatás általában el is fogadja e megállapítást. Óvatosságra int bennünket azonban az a körülmény, hogy a kötet valamikor a csehországi Cheb vidékére került, s a Magyar Nemzeti Múzeum 1909-ben Regensburgból vásárolta.³⁵ A német határ melletti Cheb, azaz német nevén Eger, a középkorban jelentős kereskedőváros volt, a missaléban említett személyek egyike – Ribstain János – pedig Egerben élt. Korántsem elképzelhetetlen, hogy a kódex már a középkorban, esetleg elkészülte után hamarosan a csehországi városba került, sőt még az sem lehetetlen, hogy e város lakója volt a possessor-bejegyzésben szereplő Giesperger Henrik is. A kódex azonban a feltételezés esetleges beigazolódása esetén is a magyarországi művészet kiemelkedő alkotása maradna, amelyet bizonyítottan egy váci művész nevéhez köthetünk – használói azonban ez esetben nem váci, hanem külföldi ötvösök lehettek.

A kódex tartalma szerencsére problémamentes. A kötet szertartásszövegeket tartalmaz a céh ünnepi istentiszteleteihez: a második és harmadik oldalon a temetéskor, valamint a temetést követő hetedik, illetve harmincadik napon használatos officiumot, azaz zsolozsmát, a 3. verso oldaltól a 6. verso oldalig a legfontosabb Mária ünnepeken – Gyertyaszentelő Boldogasszony február 2-án tartott ünnepétől a Szeplőtelen Fogantatás december 8-i napjáig – használt officiumokat olvashatjuk. A kötet nagyobbik része (a 7–18. oldal) Szent Eli-gius ünnepére való officiumot, valamint miseszöveget tartalmaz, de a 14–16. verso oldalakon a szent legendáját is megta-

³⁴ A 14–15. századi magyarországi ötvösségre vonatkozó legfontosabb adatokat röviden ismerteti, értékeli, a kérdés gazdag irodalmát áttekinti BEKE László: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk.: Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 246–251.

³⁵ Lásd TÖRÖK Gyöngyi szócikkét. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Bp. 1987. II. Katalógus 362–363.

lálhatjuk. Végül az utolsó, 19. oldalon található a más kézírás-
sal készített „*memoria mortuorum aurifabrorum*” bejegyzés.
Az Eligius tiszteletére szánt, díszesen kivitelezett kottás zso-
lozsma- és miseanyag a hetedik oldalon a szent már említett
ábrázolásával kezdődik. Eligius a franciaországi Noyon püs-
pöke volt a 7. században – eredeti szakmája szerint azonban
patkolókovács, majd ékszerész és ötvös. Az ügyes kezű mes-
ter királyi pénzverő, majd udvari ötvös lett, s hamarosan ki-
rálya bizalmasává vált. A királyi tanácsadó ura halála után,
640-ben került egyházmegyéje élére, ahol jelentős erőfeszíté-
seket tett a kereszténység terjesztése érdekében. Egyházszer-
vező munkájáért a 660-ban bekövetkezett halála után hamaro-
san szentté avatták, s eredeti mestersége miatt ő lett az arany-
művesek védőszentje, akit mestersége eszközeivel – kalapács-
csal, csipesszel, üllővel – szoktak ábrázolni.³⁶ Így látható a
váci missale rendkívül magas színvonalú miniatúráján is: S
iniciáléban püspöki viseletben, kezében kehellyel áll a szent.
mellette jobb és bal oldalt a szerszámai láthatók. A kötetben
sajnos ez az egyetlen jelentős illuminált oldal, de némely la-
pon kalligrafikus férfi és női fejeket ábrázoló iniciálé találha-
tó. Mindenképpen érdemes hangsúlyozni, hogy a missale
meglehetősen kis terjedelmű, hiszen csupán 19 lapnyi – vele
szemben például a pozsonyi Szent Márton-templom egyik
missaléja 329, Pálóci György esztergomi érsek missaléja 205.
egy szintén a század első feléből fennmaradt pálos missale
pedig 209 levél terjedelmű.³⁷ A kötet viszonylagos rövidegét
azonban érthetővé teszi az a tény, hogy lapjaira csupán a tu-
lajdonos aranyműves céh ünnepi istentiszteleteihez szükséges
szövegek kerültek, amelyeknek mennyisége természetesen

³⁶ Magyarországi tiszteletére lásd BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium. Bp. 1977. I. 11–12.

³⁷ Pozsonyi D-missale: OSZK Cod. Lat. 216.; Pálóci missale: OSZK Cod. Lat. 359.; pálos missale: Göttweig, Benediktinerstift, Cod. 234. Magyar nyelvű rövid leírásuk: Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1986. 98., 108. és 114. katalógustétel.

messze elmaradt akár egy káptalani templom, akár egy érseki egyház vagy kolostortemplom mögött.

A lehetőségekhez mérten megismerve a kódex készítőjét, használóját, ismertette a kötet tartalmát, formai megjelenését, a kodikológusok általában befejezik a vizsgálódást. Véleményem szerint azonban épp azok a kérdések a legérdekesebbek, amelyeket a kódexekkel foglalkozó irodalom-, liturgia- és művészettörténészek szinte soha nem tesznek fel: hogyan, mikor, milyen közegben, hányszor és meddig használták ezeket a köteteket, hány ember kezében fordulhattak meg? Az általunk vizsgált kötet esetében tehát főként azt lenne jó megtudni, hol és hogyan használta–használhatta az aranyműves céh a misekönyvét. Ezekre a kérdésekre azonban egyáltalán nem könnyű választ adni. A kutatás lehetőségeit jól mutatja, hogy a középkori Magyarországról az aranyműves céh kötete az egyetlen olyan napjainkig fennmaradt misekönyv, amelynek mind a tartalma, mind a birtoklásáról fennmaradt ismereteink azt bizonyítják, hogy egy confraternitás használta. Amennyiben a kötetet Vácon használták, akkor – a vásárló neve alapján – minden bizonnyal a német városban forgathatták. Ha a német városba került, akkor ennek helyszíne nem lehetett más, mint a városrész plébániatemploma, a Szent Mihály-templom.³⁸ A középkori Vác vallásos életéről sajnos szinte semmit sem tudunk. Egy a 16. század elején Vácon működő, Szent Dorottya nevet viselő testvériségről is csupán onnan szerezhethünk tudomást, hogy egy 1503-as szőlőeladási ügyben mint szomszéd birtokosról a confraternitásról is említést tettek.³⁹ Az aranyműves missale és a szőlőbirtokos Szent Dorottya testvériséget megemlítő bevallás nem igazán nyújt módot alapos és elmé-

³⁸ Vác egyházi topográfiájához lásd elsősorban GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Bp. 1998. Vác címszavát.

³⁹ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MOL DL) 75491. Magyar fordítása: „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben!” Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990. Összeáll.: HORVÁTH M. Ferenc és PINTÉR Tamás. Vác, 1996. 39–40. Váci történelmi tár I.

lyült vizsgálatra – a céhek, confraternitások vallási életébe azonban más városok fennmaradt adatai szerencsére engednek némi bepillantást.

A középkori céhek – legyenek azok akár tisztán vallásos, akár kézműves érdekvédelmi szervezetek – mindenütt azonos vallási feladatokat láttak el. (A két szervezet között a legfontosabb különbséget az jelentette, hogy a kézműves céhekbe csak az adott mesterség vagy mesterségek gyakorlói léphettek be, s a céh életében a gazdasági szempontok elsődleges szerepet játszottak, míg a vallásos testvérületekbe elvben bárki beléphetett, s a legfontosabbnak a confraternitás vallási céljai számítottak.)⁴⁰ A céhek általában egy-egy oltárhoz – ritkább esetben kápolnához – kötődtek. Ezt az oltárt maga a céh tartotta fenn: a gyertyákat, illetve a gyertyákhoz szükséges viaszt például a tagok biztosították, de a rendszeres misézésről is a céhnek kellett gondoskodni – az egyik leggazdagabb confraternitás, a pozsonyi Krisztus Teste társulat például három káplánt fizetett. A céh gyakorolta az oltár vagy kápolna felett a kegyúri jogokat, a kiadásokról és bevételekről általában pontos számadást vezetett. A tagok rendszeresen összejöttek, általában – mint azt ötvös céhünk esetében is tapasztalhattuk – a kántorböjtökön, valamint az oltár, illetve a templom védőszentjének ünnepén. Együtt vettek részt valamennyi vallásos eseményen, így például a körmeneteken, és természetesen közösen gondoskodtak az elhunyt tagok temetéséről, valamint a halottakról megemlékező misékről.

A meghalt céhtagok lelki üdvéről való gondoskodás a céh vagy testvérület talán legfontosabb feladata, s főként ez a cél indokolja, hogy a confraternitások miért egy-egy oltár körül jöttek létre. Mind a nemes, mind a polgár számára a legnagyobb tisztességet az jelentette, ha maga és családja számára

⁴⁰ A vallásos társulatokra elsősorban PÁSZTOR Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 22–49., valamint KUBINYI András: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. 341–352.

16. Kolozsvári Tamás Kálvária-oltára
(Esztergomi Keresztény Múzeum)

17. MS mester vizitációképe, az egykori selmecebányai főoltárkép
(Esztergomi Keresztény Múzeum)

temetkezőhelyül is szolgáló, saját kápolnát tudott alapítani. A követendő mintát természetesen az arisztokrácia sírkápolnái jelentették. Ezek többsége a család rezidenciájául szolgáló településen vagy annak közelében épült fel: a 15. század jeles famíliái közül az Újlakiak például Újlakon, a Bátoriak Nyírbátorban, a Tamásiak Tamásiban, a Rozgonyiak Varannón, a Marcaliak pedig a segesdi ferences kolostorban tértek örök nyugovóra.⁴¹ A család ilyen esetben nem csak az alapítás költségét – építkezés, oltárállítás, felszerelés, egyházi kiváltságok megszerzése – viselte, de gondoskodott az oltáros papok fizetéséről is. Egy ilyen presztizsberuházás költségeit azonban csak kevesen engedhették meg maguknak, s a megállapítás különösen igaz a városok polgársága esetében. Az áhított cél természetesen ebben a társadalmi közegben is a saját kápolna volt, de a túlvilági boldogulást jól szolgálta az oltáralapítás is: itt ugyanis elsősorban az alapító és családja lelki üdvéért folyt az istentisztelet, ráadásul egy-egy ilyen alapítás gyakran biztosította, hogy finanszírozója a templom területén temetkezhetett.⁴² A saját oltárt állító kevesek közé tartozott például Weiteni Orbán soproni pap, a Szent Mihály-templom Krisztus Teste oltárának igazgatója, aki 1400-ban ugyanebben a templomban megalapította a Nagyboldogasszonyról elnevezett oltárt. Az alapító bőkezűen gondoskodott az új oltár felszerelés-

⁴¹ KUBINYI András: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: A Dunántúl településtörténete VII. Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 87–93. Illetve részletesebben Uő: Residenz- und Herrschatsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Hrsg. PATZE, Hans und PARAVICINI, Werner. Sigmaringen, 1991. 421–461., CSUKOVITS Enikő: Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete) In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp. 1998. 29–31.

⁴² A 14–15. század sírkő-művészetét – közte az ismert polgári sírköveket is – áttekinti Lövei Pál és Varga Livia. Magyarországi művészet 334–341., 459–465., 587–590., 694–700. A polgári sírkövek közt egyedülálló az a sírköegyüttes, amely a kassai Szent Erzsébet-templom 19. század végi restaurálási munkálatai során került elő, s amelyek jórészt még az előző templomba temetett polgárok számára készültek. WICK B.: Kassa régi síremlékei. XIV–XVIII. század. Košice, 1933.

séről és jövedelméről: énekeskönyvét, a birtokában lévő ereklyét, miseruháját, keresztjét, egyéb liturgikus felszereléseit az oltárnak ajándékozta. Ezüst kupáját egy misekönyv megvásárlására szánta, az oltárigazgató ellátására pedig egy házat hagyott.⁴³ Viszonzásul az új oltár igazgatója minden vasárnap, hétfőn, szerdán és pénteken köteles volt misét mondani. A polgári alapítások közül – az e célra fordított összeg nagysága alapján – messze kiemelkedik a bártfai Mager Veronika kápolna- és oltáralapítása. Mager Péter özvegye az 1480-as években összesen 3000 forintot adott a Szent Egyed-templomnak, hogy abból Szűz Mária tiszteletére kápolnát építsenek.⁴⁴ A kápolnát és az oltárt a kegyes alapító halála után az „Irgalmasság Anyja” nevet viselő confraternitás – melynek Mager Veronika is tagja volt – vette gondozásába. Az alapítás ez esetben szerencsésen túlélte az elmúlt évszázadokat – az igaz, rossz állapotban, de mindmáig fennmaradt Mária-oltárt készíttetője után Mager Veronika oltárának nevezik.⁴⁵

A polgárság többsége, aki csekély vagyona miatt a saját oltár kiváltságáról nem is álmodhatott, másokkal társulva – vagyis egy céh vagy confraternitás tagjaként – igyekezett biztosítani magának a misét, zsolozsmát, imát és megemlékezést – életében és halála után. A tagok az adott céh vagy társulat oltárát, kápolnáját befizetésekkel, adományokkal, legvégül az utolsó akaratot tartalmazó végrendelet útján támogatták, így biztosítva annak folyamatos fenntartását, vagyis a saját lelki üdvükért történő istentiszteletek végzésének zavartalanságát, rendszerességét és folyamatosságát. Ez a cél jelentős összegek kifizetésére ösztönözte a városok polgárait, s buz-

⁴³ HÁZI Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 95., 97. A forrás szövegét kiadta HÁZI Jenő: Sopron szabad királyi város története. I/1–7, II/1–5. Sopron, 1921–1943. II/1. 178–179.

⁴⁴ IVÁNYI Béla: Bártfa város levéltára 1319–1501. Bp. 1910. 2372., 2373.

⁴⁵ DIVALD Kornél: A bártfai Szent Egyed templom. Archéológiai Értesítő 1917. 111–114., MÓRICZ Virág: Szárnyas oltárok a bártfai Szent Egyed templomban. Bp. 1932. 25–26., RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Bp. 1955. 267–268.

galmuknak köszönhetően nemegyszer kiemelkedő művészi kvalitású oltárok születtek. Közülük feltétlen érdemes megemlíteni a későközépkori magyar festészet egyik legszebb és legismertebb alkotását, a selmecebányai Mária-templom MS mester által készített főoltárát.⁴⁶ Vácon a hódoltság korában nem csak az oltárok, de sajnos a templomok is elpusztultak, a szerencsésebb fekvésű Bártfán, a Szent Egyed-plébániatemplomban azonban még ma is 11 középkori szárnyasoltár áll. Ezeket a nagyméretű oltárokat részben magánosok (mint Mager Veronika), részben társulatok, céhek alapították. Bártfán különösen az 1449-ben a bártfai és környékbeli plébánosok által létrehozott Irgalmasság Anyja confraternitás játszott jelentős szerepet. A társulat gazdag írott forrásanyagot hagyott maga után, így fennmaradt például az 1483–1525 közötti időszakban vezetett számadás- és tagkönyve is. A kötet 142 oldalán évről évre feltüntették a tagokat (összesen közel 400 személyt!), valamint a társulat bevételeit és kiadásait. A kifizetések között természetesen nemcsak a nagy tételek – oltárkészítés, búcsú kiváltság megszerzése – szerepelnek, hanem a plébánosnak, a harangozónak, az orgonistának, vagy éppen az orgona fűjtatóját kezelő személynek adott fizetség, valamint a miseborra vagy viaszra kifizetett összegek.⁴⁷ A társulat tagkönyvét és az egyéb bártfai iratokat lapozva azonban nem csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a város polgárai bevételeik jelentős részét fordították egyházi célokra, de azt is megfigyelhetjük, hogy a társulat, amelynek tagjai voltak, milyen

⁴⁶ Lásd elsősorban az oltár táblaképeinek közös kiállításáról készült katalógust: „Magnificat anima mea Dominum” – MS mester Vizitáció-képe és egykori selmecebányai főoltára. Bp. 1997. A katalógusban olvasható tanulmányában Poszler Györgyi úgy vélekedik, hogy az oltár donátorait és megrendelőit a selmecebányai polgárság sorain kívül kell keresni. POSZLER Györgyi: Selmecebánya és a Mária-templom főoltára. Uo. 126–129.

⁴⁷ MOL DF 215060. Az Irgalmasság Anyja társulat gazdag forrásanyagát legújabbban feldolgozta CEVIN de, Marie-Madeline: Les confréries en Hongrie à la fin du Moyen Âge: l'exemple de la confrérie „Mère de Miséricorde” de Bardejov (1449–1525). *Le Moyen Âge* 2/2000. 347–368., 3–4/2000. 495–511.

központi szerepet játszott mindennapjaikban. Természetesen ez volt a helyzet a többi városban is. A soproni Szent Mihály-plébániatemplomban például a középkor végén 20 oltár állt, amelyek közül tizenegyet magánosok, négyet céhek alapítottak. Az egész város területén – Házi Jenő számításai szerint – a középkorban 18 kisebb-nagyobb céh, társulat működött, amelyek nemcsak a Szent Mihály-plébániatemplomban, hanem a város többi templomában – például az ispotályos templomban vagy a ferences templomban – rendelkeztek oltárral. A közeli Pozsony polgárai befizetéseikkel, adományaikkal elsősorban a város egyházi-vallási életének középpontjaul szolgáló Szent Márton-templomot támogatták, amely egyszerre volt a káptalan székhelye és a város plébániatemploma.⁴⁸ Itt rendelkezett oltárral a már említett Krisztus Teste társulat, amelyet 1349-ben alapítottak. A pozsonyi Krisztus Teste confraternitás nem csupán az ország egyik legrégebbi, leggazdagabb, de egyik legjobban dokumentált társulata is volt: fennmaradt az 1447-ben írásba foglalt alapszabálya, az 1501-ben készített leltára, több évből a tagok jegyzéke, s a város 1414–1529 között írásba foglalt végrendeleteit tartalmazó *Protocollum Testamentorum* bejegyzései alapján a társulatra maradt hagyatéki tételek is rekonstruálhatók.⁴⁹ A részletes alapszabály előírta, milyen feltételekkel léphetett be valaki a társulatba, mely napokon kellett a tagoknak feltétlen templomba menni, mennyi volt a tagsági díj, s milyen miséket finanszírozott a confraternitás. A legrészletesebben azonban azt taglalta, milyen kötelezettségei voltak a társulatnak egy-egy tag elhalálása esetén, s az alapszabály még arról az eshetőségről sem feledkezett meg, ha valamelyik tag netalán a várostól távol halt meg.

⁴⁸ ORTVAY Tivadar: Pozsony város története. I–IV. Bp. 1892–1905. II/4. 464–470.

⁴⁹ ORTVAY II/4. 399–411. A leltárt uő. a 245. oldal első jegyzetében közli. *Protocollum Testamentorum*: MOL DF 277056.

A pozsonyiak akkurátussága korántsem egyedi jelenség, ellenkezőleg, élesen rávilágít a céhek vallásos funkcióinak már említett legfőbb indítékára, az elhunyt tagok lelki üdvének biztosítására. A céh oltárát eredendően akár egy magán-személy, akár az egész tagság finanszírozta, az alapító célja elsődlegesen az volt, hogy a tisztítótűzben reá (vagy rájuk) váró szenvedést csökkentse. Erre szolgált maga az alapítás, s ezt igyekeztek elérni az oltárnál elmondott misék, az ott végzett zsolozsmázás. A céhek tehát, amelyek a földi életben gazdasági, társadalmi, anyagi kapcsolatokat, segítséget nyújtottak, vallásos tevékenységük révén a túlvilági életben is segíthették tagjaikat. Hogy az itt kifejtett gondolatmenet nem a történész utólagos okoskodása, azt ékesen bizonyítja az aranyműves céh missaléja, amelynek záró német nyelvű bejegyzésében megtaláljuk a céhek vallásos funkciójának egykorú, szabatos ismertetését: „Továbbá pedig jól jegyezd meg, hogy az aranyműves testvériség fráterei és nővérei emlékezete minden kántorböjtök a következő formában tartassék meg: először karácsony kántorböjtjekor, avagy Luca napján – az Úr akarata szerint emlékezzünk meg mindenkiről, aki az aranyműves testvériséghez tartozik, élőkrol és holtakrol egyaránt. Az élőkrol azért, hogy az Úr megvédje őket a gonosztól az ő kegyelmével. A megholtakrol pedig azért, hogy az Úr örök békét és üdvösséget adjon nekik.”

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
IMRE ZSOLT	
Beköszöntő	7
TETTAMANTI SAROLTA	
A váci vár története a középkorban a régészeti kutatások tükrében	11
KOSZTA LÁSZLÓ	
A váci püspökség alapítása	21
TRINGLI ISTVÁN	
A középkori Vác társadalma	43
MIKLÓS ZSUZSA	
A „föld alatti” Vác	59
CSUKOVITS ENIKŐ	
A váci ötvös céh szerkönyve.....	79

Műszaki szerkesztő: Horváth M. Ferenc
Nyomta: Kucsák Könyvkötészet és Nyomda, Vác
Felelős vezető: Kucsák Gábor